

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**Ο δημόσιος λόγος περί ψυχικής υγείας στον ελληνικό περιοδικό Τύπο στον
ύστερο 19ο αιώνα.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ευστάθιος Καρκαζής

Αθήνα, 2024

Επιτροπή:

- Λυμπεράτος Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων).
- Κριτωτάκη Δέσπω, Ιστορικός, Ερευνήτρια Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών.

Copyright © Ευστάθιος Καρκαζής, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν την χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ – ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ, ABSTRACT – KEY WORDS	4, 5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ.....	12
1. Προσπάθειες καταγραφής του Ελληνικού Περιοδικού Τύπου.....	12
2. Αποθετήρια.....	14
3. Εφημερίδα – περιοδικό – βιβλίο.....	16
4. Ιατρικά περιοδικά.....	18
5. Περιοδικά ποικίλης ύλης.....	19
6. Τύπος και δημόσια σφαίρα.....	21
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ ΣΤΟΝ 19 ^ο ΑΙΩΝΑ.....	23
1. Ελλάδα.....	25
2. Νομοθεσία.....	27
3. Φρενοκομεία.....	27
3.1 Δρομοκαΐτειο.....	28
4. Ψυχική ασθένεια.....	30
1. Νευροπάθειες.....	31
2. Εκφυλισμός.....	31
3. Εξαρτησιογόνες ουσίες.....	32
4. Φύλο και ψυχική ασθένεια.....	33
5. Ηθική θεραπεία.....	35
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ.....	37
1. Τίτλοι περιοδικών που αποδελτιώθηκαν.....	37
2. Θεματικές ενότητες.....	40
Α. Νευρικές - Ψυχικές Ασθένειες.....	40
Β. Εξαρτησιογόνες ουσίες.....	51
Γ. Ψυχική ασθένεια και εγκληματολογία.....	55
Δ. Η ψυχιατρική περίθαλψη.....	60
1. Περιγραφές ιδρυμάτων.....	62
2. Η εμπειρία της ψυχασθένειας.....	69
ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	72
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	80
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΑΠΟΘΕΤΗΡΙΑ.....	89

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία εστιάζει στα περιοδικά ποικίλης ύλης που κυκλοφορούν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στα άρθρα που αναφέρονται στην ψυχική υγεία. Τα περιοδικά αυτά φαίνεται να αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου εκλαϊκευτικού εγχειρήματος διάχυσης επιστημονικών γνώσεων, προτού μετεξελιχθούν σε λογοτεχνικού περιεχομένου στο γύρισμα του αιώνα και παραχωρήσουν τον ρόλο τους στα αμιγώς επιστημονικά.

Γίνεται αναφορά στην ιστορία του έντυπου τύπου στην Ελλάδα καθώς και στην ιστορία της ψυχιατρικής και των ψυχιατρικών δομών. Στο κυρίως σώμα της εργασίας παρουσιάζονται τα κυριότερα άρθρα περιοδικών της εποχής, που αναζητήθηκαν σε πανεπιστημιακά αποθετήρια. Κυρίως χρησιμοποιήθηκαν τα ψηφιακά αποθετήρια του Πανεπιστημίου Πατρών: «Πλειάς» και Κοσμόπολις». Έμφαση δόθηκε στον ψυχιατρικό λόγο και στις αναφορές σε γενικότερες κοινωνικές θεωρίες της περιόδου σε σχέση με νευρικές ασθένειες, εξαρτησιογόνες ουσίες, ψυχική ασθένεια και έγκλημα, την ψυχιατρική περίθαλψη, τις περιγραφές ιδρυμάτων και την εμπειρία της ψυχιατρικής.

Στην ενότητα της συζήτησης – συμπερασμάτων ανακεφαλαιώνουμε εστιάζοντας σε ζητήματα όπως: ο βαθμός αστικοποίησης στην Ελληνική περίπτωση που να δικαιολογεί την δημοσίευση αντίστοιχων άρθρων, η συγκρότηση και διάχυση λόγου περί ψυχικής υγείας, αναγνωσιμότητας των άρθρων, εθνοκεντρικών σχημάτων, εκφυλισμού και ανάγκης κοινωνικής ηθικοποίησης, καθώς και στοιχείων μικροϊστορίας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ:

Δημόσιος λόγος και σφαίρα, περιοδικός τύπος, εκλαϊκευτικό εγχείρημα και πολιτισμική διάχυση, νευροπάθειες, εκφυλισμός, ηθική θεραπεία, εξαρτησιογόνες ουσίες, ψυχιατρεία, ψυχιατρική, έγκλημα και ψυχική ασθένεια.

ABSTRACT

This thesis focuses on the magazines of various subjects circulating at the end of the 19th century and the articles that refer to mental health. These journals appear to be part of a wider popularizing venture for disseminate scientific knowledge, previously they evolved into literary content at the turn of the century and ceded their role to the purely scientific.

Reference is mentioned to the history of the magazine press in Greece as well as to the history of psychiatry and psychiatric structures. The issue of the thesis presents the main magazine articles of current time searched in University repositories. The digital repositories of the University of Patras were mainly used: “Pleias” and “Cosmopolis”. Emphasis took place on psychiatric discourse and references to wider social theories of the period in relation to nervous disease, substance abuse, mental illness and crime, psychiatric care, descriptions of institutions and the experience of psychiatric disorder.

In the discussion - conclusions section, we recap focusing on issues such as: the degree of urbanization in the Greek case that justifies the publication of corresponding articles, the formation and dissemination of discourse on mental health, readability of articles, ethnocentric patterns, degeneration and the necessity for social moralization, as well as micro-history elements.

KEY WORDS

Public discourse and sphere, magazine press, popularization venture and cultural diffusion, neuropathies, degeneration, moral therapy, psychiatric hospitals, psychiatry addictive substances, crime and mental illness.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεντρική ιδέα της εργασίας αποτελέσε η έρευνα, η αποτύπωση και η ερμηνεία άρθρων που εμπεριέχουν στοιχεία του λόγου περί ψυχικής υγείας και που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο ποικίλης ύλης των τελών του 19^{ου} αιώνα. Υποστηρικτικά λειτουργεί η αναφορά στην ιστορία του έντυπου τύπου, της ψυχιατρικής και της ψυχιατρικής περίθαλψης.

Η εργασία στηρίχθηκε στην έργο αρκετών Πανεπιστημιακών δασκάλων κυρίως, το έργο των οποίων χρειάζεται να αναφέρουμε. Στα περιοδικά ποικίλης ύλης το σφαιρικό και πρωτοποριακό έργο της Μάρθας Καρπόζηλου αποτελεί σημείο αναφοράς για τον 19^ο αιώνα, καθώς η καταγραφή των εντύπων της περιόδου όπως και των βασικών χαρακτηριστικών αυτών που επιχειρεί, προσανατολίζουν στον μέγιστο βαθμό τον ερευνητή.¹ Η διδακτορική διατριβή του Νίκου Δέγλερη για τα ιατρικά περιοδικά της εποχής, είναι σταθερός παρανομαστής για πιο εξειδικευμένα ζητήματα Ιατρικού Τύπου.² Σχετικά με εκλαϊκευτικές προσπάθειες που λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο, η Ειρήνη Μεργούπη-Σαββαΐδου αναφέρεται διεξοδικά στην διδακτορική της διατριβή, η οποία και αποτελέσε βασικό παρανομαστή.³

Βασικό και πρωτοπόρο το έργο του Δημητρίου Ν. Πλουμπίδη για την ιστορία της Ψυχιατρικής που εμπεριέχει στοιχεία που συναντώνται σταθερά στην σχετική βιβλιογραφία και που χρησιμοποιήσαμε στην εργασία.⁴ Το έργο της Μ. Κορασίδου σχετικά με την φιλανθρωπία και τις εκφάνσεις της κατά τον 19^ο αιώνα, αποτελεί βάση για τον ασχολούμενο με την περίοδο και ειδικά σχετικά με την ανάπτυξη ιδρυματικών δομών που άπτονται του πεδίου της ανάπτυξης και των ψυχιατρικών δομών.⁵ Κομβική η συγκριτική μελέτη για την ψυχιατρική και των ιδρυματικών θεσμών της Δ.

¹ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

² Δέγλερης, Ν. (1980). *Συμβολή στην μελέτη του Ελληνικού Ιατρικού Τύπου του ΙΘ' αιώνα* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικών Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών - Τμήμα Ιατρικής. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/9585?lang=el#page/1/mode/2up>

³ Μεργούπη-Σαββαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: Εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και τα περιοδικά* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ και ΕΜΠ. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25918?lang=el#page/1/mode/2up>

⁴ Πλουμπίδης, Ν., Δ. (1981) *Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα – Η παραδοσιακή συμπεριφορά απέναντι στους ψυχοπαθείς και τα ψυχιατρικά ιδρύματα του 19ου αιώνα*. (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικών Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/7080?lang=el#page/1/mode/2up>

⁵ Κορασίδου, Μ. (2000). *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Κριτσωτάκη, που δεν περιορίζεται σε μια απλή καταγραφή, αλλά με την έρευνά της διευρύνει τους ορίζοντες στα πεδία εννοιολόγησης, ιστορικοποίησης και κοινωνικής πρόσληψης της ψυχιατρικής.⁶ Βάση αποτελεί η ευρεία ενασχόληση του Βαγγέλη Καραμανωλάκη σχετικά με την ανάδυση των ψυχιατρικών ιδρυματικών δομών και την αντιμετώπιση των ψυχιατρικών ασθενών την ίδια περίοδο.⁷ Απαραίτητη η αναφορά στην συνολική ενασχόληση του Μ. Τζανάκη με την ιστορία του ψυχιατρικού λόγου και τις αλλαγές, τροποποιήσεις, προσαρμογές που υφίσταται το σημαινόμενο των εννοιών που τον απαρτίζουν.⁸ Κομβικό το έργο του Γ. Κόκκινου σχετικά με την ελληνική διανόηση και τα εθνικιστικά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα και την αλληλεπίδρασή τους στον λόγο περί ψυχικής υγείας.⁹ Πρωτοπόρα για την ιστορία των εξαρτησιογόνων ουσιών στην Ελλάδα, αποτελεί η μελέτη του Κ. Γκοτσίνα, η οποία προσεγγίζει το ζήτημα με μία «bottom up» προσέγγιση, σαφώς διαφοροποιημένη από τη mainstream ιατροκεντρική.¹⁰ Τα στοιχεία της εργασίας που αφορούσαν την αστικοποίηση των τελών του 19^{ου} αιώνα, ευγενικά παραχωρήθηκαν από την Κα Μπουρνόβα, ενώ αυτά, περί των υπολοίπων ασθενειών που ταλανίζουν το Ελληνικό Κράτος την ίδια περίοδο αντλήθηκαν από την σχετική βιβλιογραφία της Κας Γαρδίκα.

Σχετικά με την ορολογία διατηρήσαμε τους αρχικούς όρους όπως αυτοί αλιεύθηκαν από το πρωτογενές υλικό όσο αυτό ήταν εφικτό, φροντίζοντας να προσαρμόσουμε, όπως μέσω της τοποθέτησής εντός εισαγωγικών σε σημεία που κρίθηκε χρηστικό. Η προσαρμογή αυτή είναι απαραίτητη καθώς βασικές έννοιες περί ψυχιατρικής αλλάζουν σημαινόμενο στον ιστορικό χρόνο. Ο όρος «ψυχική υγεία» παρόλο που δεν εντοπίστηκε στην αρθρολογία, χρησιμοποιήθηκε διασταλτικά ως όρος «ομπρέλα» με σκοπό να συμπεριλάβει ποικίλα πεδία, που εμπεριέχουν έννοιες από την ψυχική – νευρική νόσο έως τις εξαρτησιογόνες ουσίες και από την συζήτηση περί

⁶ Κριτσωτάκη, Δ., (2009). Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία. Κοινωνικές προσλήψεις και λειτουργίες της Ψυχιατρικής και των ψυχιατρικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα και τη Σκωτία των αρχών του 20ου αιώνα (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ανακτήθηκε από:

<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/30578?lang=el#page/1/mode/2up>

⁷ Καραμανωλάκης, Β, (1997). *Η ανάδυση των ιδρυματικών θεσμών. Το Δρομοκαΐτειο φρενοκομείο (1880-1903)* (Διπλωματική Εργασία). Αθήνα:Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων.

⁸ Τζανάκης, Μ. (2003), *Μετασχηματισμοί της υποκειμενικότητας και καθημερινότητα. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα*. (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/31853?lang=el#page/1/mode/2up>

⁹ Κόκκινος, Γ. (1997) *Η αμφιθυμία για την πόλη – η Ελληνική διανόηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου: η Πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας. Αθήνα, Νοέμβριος, 27 -30.

¹⁰ Γκοτσίνας, Κ. (2021). *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

εγκληματολογίας, έως την περιγραφή ψυχιατρικών ιδρυμάτων και γνωστών περιπτώσεων που εμφάνισαν ψυχική νόσο. Στο ζήτημα των ουσιών με επίδραση στο κεντρικό νευρικό σύστημα, προτιμήθηκε ο όρος εξαρτησιογόνες ουσίες αντί του όρου ναρκωτικά που και προκύπτει αργότερα χρονικά αλλά και αναφέρεται κυρίως στα παράγωγα του οπίου, το χασίς και την κοκαΐνη εξαιρώντας τα οινόπνευματώδη, αναφορά των οποίων συναντάται στα άρθρα. Τέλος οι όροι «νευροπάθεια - νευρασθένεια» έχουν την ίδια συνδήλωση και συναντώνται εναλλακτικά στην αρθρογραφία.

Οι διαγνώσεις, η περιγραφή των συμπτωμάτων, οι αιτίες και οι λοιπές θεωρίες περί ψυχικών νοσημάτων που αναφέρονται και στα άρθρα δεν χρειάζεται να προσεγγίζονται ως κλινικά δεδομένα.¹¹ Αυτοί οι επιδημιολογικοί όροι συναντώνται σε συστήματα ταξινόμησης των τελών του 19^{ου} αιώνα, που βασίζονται σε μια κοινή δεξαμενή συμπτωμάτων που απαρτίζουν με τη σειρά τους ένα κοινό ψυχιατρικό κώδικα, την περιγραφική ψυχοπαθολογία.¹² Η αποκρυστάλλωση της κατηγοριοποίησης των ψυχικών νοσημάτων λαμβάνει χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}. Το σχήμα αυτό ακολουθεί και η αλλαγή στη συνδήλωση των ψυχιατρικών όρων ανάλογα με τον ιστορικό χρόνο.

Περίοδος αναφοράς της εργασίας ο ύστερος 19^{ος} αιώνα. Η Μεταπολίτευση του 1862 σηματοδοτεί κομβικές αλλαγές. Από ιατρικής σκοπιάς το 1862 ψηφίζεται ο πρώτος νόμος για τα ψυχιατρεία και την ψυχιατρική νομοθεσία στην Ελλάδα. Την ίδια περίοδο η κυκλοφορία του τύπου αναβαπτίζεται μέσα από την ελευθεροτυπία, που έστω και τύποις, προβλέπει το Σύνταγμα του 1863. Η δεκαετία του 1860 αποτελεί επίσης την αρχή της μορφοποίησης σε ένα σχήμα πιο συνεκτικό των εκδοτικών προσπαθειών και προϊόντος του χρόνου αποκρυσταλλώνεται η διάκριση μεταξύ εφημερίδων και περιοδικών.

Απώτατο όριο οι αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ψυχιατρική παγιώνεται ως ξεχωριστή επιστημονική πειθαρχία και την ίδια περίοδο η έναρξη λειτουργίας αρκετών αυτοτελών ψυχιατρικών ιδρυμάτων, όπως το Δρομοκαΐτειο το 1887 και το Αιγινήτειο το 1904, τα οποία θα προστεθούν στο μοναδικό έως τότε Ίδρυμα Ψυχικών Παθήσεων της Κέρκυρας, θα της παρέχουν ευρύτερο πεδίο εξάσκησης. Οι αλλαγές στον μορφολογικό και πολιτικό χάρτη και οι εξελίξεις που θα επιφέρουν στην χώρα στις αρχές του 20^{ου}

¹¹ Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 186 – 187.

¹² German, B. (1995) The History of Mental Symptoms: Descriptive Psychopathology since the Nineteenth Century, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 15 – 17.

αιώνα αποτελούν το λυκόφως της περιόδου. Στο γύρισμα του αιώνα τα περιοδικά ποικίλης ύλης θα μετεξελιχθούν σε οικογενειακά – φιλολογικά με αντίστοιχο περιεχόμενο. Άρθρα με περιεχόμενο ζητήματα ψυχικής υγείας θα δημοσιεύονται όλο και περισσότερο σε εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά. Η συνέχεια και διεύρυνση της έρευνας στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, θα χρειαστεί να έχει τροπισμό κυρίως προς τα επιστημονικά περιοδικά.

Την ίδια περίοδο γενικότερα σημαντικά ζητήματα δημόσιας υγείας ταλανίζουν το ελληνικό κράτος, όπως η διαχρονικά σταθερή υγειονομική απειλή της ελονοσίας. Η πανώλης διανύει το λυκόφως της ευρωπαϊκής της ιστορίας και πλέον θα ενδημεί όλο και ανατολικότερα στον υγειονομικό χάρτη.¹³ Η χολέρα θα αφήσει το αποτύπωμά της στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της περιόδου με αρνητική παρακαταθήκη χιλιάδες νεκρούς επί ενός υποτυπώδους και ανεπαρκούς συστήματος υγειονομικής φροντίδας και θα λειτουργήσει ως επιταχυντής στην ανάδυση ζητημάτων πρόνοιας και φροντίδας των αναξιοπαθούντων όπως ορφανών, επαιτών ή αναπήρων, όπως και των ψυχικά νοσούντων.

Η αύξηση του αριθμού των εκδόσεων στα τέλη του αιώνα θα αναμέναμε να αποτυπωνόταν και στην διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού. Σύμφωνα με το σχήμα που προτείνει ο Χάμπερμας, η δημιουργία αστικής αναγνωστικής τάξης προηγείται στην Δ. Ευρώπη σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες.¹⁴ Ανοικτή η υπόθεση, αν όντως δημιουργήθηκε μια κουλτούρα ανάγνωσης και αναδύθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε να ανιχνεύεται και στη χώρα μας. Η συζήτηση αυτή απετέλεσε μία από τις βασικές συνισταμένες της εργασίας.

Οι αρθρογράφοι σε αρκετές περιπτώσεις είναι ανώνυμοι ή υπογράφουν μέσω των αρχικών τους ονομάτων. Για όσους εξ αυτών κατέστη εφικτό να εντοπίσουμε περισσότερα στοιχεία, διαπιστώσαμε πως προέρχονται από τον γενικότερο χώρο των επιστημών και κυρίως τον νομικό, τον ιατρικό και τον φιλολογικό. Επισημαίνονται οι αρθρογράφοι που συναντώνται ως συντάκτες σε περισσότερα του ενός περιοδικά. Στην περίπτωση που είναι δυνατή η διασταύρωση πως τα άρθρα προέρχονται από ερανισμό στον ξένο τύπο, αυτό επισημαίνεται. Αρκετά άρθρα αποτελούν προϊόν ερανισμού αντίστοιχων που δημοσιεύονται στον Ευρωπαϊκό τύπο και αναφέρονται σε ψυχιατρικά

¹³ Γαρδίκας, Κ. (2023). *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

¹⁴ Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Great Britain: Polity Press.

καταστάματα. Η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία αποτελούν οι κύριες δεξαμενές άντλησης σκέψης και αρθρογραφίας.

Η προσπάθεια πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω των ηλεκτρονικών αποθετηρίων των Πανεπιστημίων. Εντοπίστηκαν οι τίτλοι των άρθρων που αναφέρονταν γενικά σε ζητήματα υγείας. Ενδεικτικά κατεγράφησαν άρθρα περί: ιατρικής, δημόσιας υγείας, διατροφής, άσκησης της ιατρικής, εμβολιασμών, λοιμωδών νοσημάτων, ανατομίας - φυσιολογίας, υγιεινής, δελτία θνησιμότητας και νοσηρότητας, πρώτων βοηθειών, βρεφονηπιοκομίας, σχολικής υγιεινής, επαγγελματικής υγείας, ορφανοτροφείων, σωφρονιστηρίων και νοσοκομείων, ζητημάτων πρόνοιας, φαρμακολογίας, καθώς και ιατρικών, δημογραφικών και υγειονομικών συνεδρίων. Το υλικό αποδελτιώθηκε και υπάρχει σε αρχείο “xl”, όπου αναφέρονται οι τίτλοι και η διαδικτυακή υπερσύνδεση για περαιτέρω αξιοποίηση. Σχετικά με τα άρθρα ψυχικής υγείας που αποδελτιώθηκαν, αξιοποιήθηκε η θεματολογία που αφορούσε: νευροπάθειες - νευρασθένειες, πνευματικές ασθένειες, νευρολογία, φρενολογία, ψυχιατρεία και ψυχιατρική, χρήση και κατάχρηση εξαρτησιογόνων ουσιών, εγκληματολογίας καθώς και σχετικών με την εμπειρία της ψυχικής νόσου.

Τα άρθρα ταξινομήθηκαν σε τρεις συν δύο κατηγορίες ανάλογα με το περιεχόμενο: τις νευρικές και ψυχικές ασθένειες, τις εξαρτησιογόνες ουσίες, την σχέση ψυχικής ασθένειας και εγκλήματος, καθώς και το πεδίο της ψυχιατρικής περίθαλψης με δύο άξονες: τις περιγραφές ιδρυμάτων και την εμπειρία της ψυχασθένειας. Ο διαχωρισμός αυτός εμπεριέχει στοιχεία φορμαλισμού, ωστόσο θεωρήθηκε περισσότερο λειτουργικός σε σχέση με το πρωτόλειο του υλικού και γι’ αυτό προτιμήθηκε.

Από τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν, το περιοδικό *Εστία* που εκδίδεται στην Αθήνα διαθέτει τακτικές στήλες περί δημόσιας και ψυχικής υγείας, οι οποίες περιέχουν περιγραφές ψυχιατρικών καταστημάτων και συνθηκών διαβίωσης. Η *Κλειώ* είναι μια εκδοτική προσπάθεια στην Λειψία. Δημοσιεύει άρθρα για τις νευροπάθειες και τις εξαρτησιογόνες ουσίες με παρανομαστή τις αλλαγές στον τρόπο ζωής που βιώνει ο άνθρωπος του 19^{ου} αιώνα. Στην Σμύρνη εκδίδεται το περιοδικό *Όμηρος*, το οποίο περιέχει άρθρα για Φρενοκομεία και άρθρα γνώμης για τις σύγχρονες προσεγγίσεις περί ψυχικής υγείας. Ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός Αθηνών εκδίδει ομώνυμο περιοδικό που δημοσιεύει πολλά άρθρα περί φρενολογίας και ζητημάτων περί εγκλημάτων.

Η διάρθρωση της εργασίας περιλαμβάνει τρία μέρη. Το πρώτο αναφέρεται στην ιστορία του Τύπου στην Ελλάδα με εστίαση στα περιοδικά ποικίλης ύλης. Στο δεύτερο μέρος γίνεται λόγος για την ιστορία της ψυχιατρικής, των ψυχιατρείων καθώς και των βασικών θεωριών περί ψυχικής ασθένειας που αναπτύσσεται το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στο τρίτο μέρος παρατίθενται τα σχετικά άρθρα με την σειρά που προαναφέραμε και ακολουθεί σύντομος σχολιασμός. Στην συζήτηση ανακεφαλαιώνονται τα σημαντικότερα σημεία και παρατίθενται τα συμπεράσματα. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας και των περιοδικών που αποδελιτώθηκαν.

Ξεκινώντας την ενασχόληση με την συγγραφή της εργασίας θέσαμε τα ζητήματα που θα μας απασχολούσαν και τα οποία συνοψίζονται:

- Τα βιογραφικά στοιχεία των αρθρογράφων και η αλληλεπίδραση τους Λόγου τους με γενικότερα ιδεολογικά ρεύματα.
- Η συσχέτιση θεμάτων ψυχικής υγείας με τα ενδιαφέροντα ενός ευρύτερου μορφωμένου κοινού.
- Τα στοιχεία βιοπολιτικής και βιοεξουσίας που εμπεριέχουν τα άρθρα.
- Ο βαθμός εξαστισμού στην Ελληνική περίπτωση, που να δικαιολογεί το εύρος και την τακτική δημοσίευση σχετικής θεματολογίας.
- Ο εντοπισμός στοιχείων σχετικών με ζητήματα ψυχικής υγείας και εγκληματολογίας στον γενικότερο δημόσιο λόγο της περιόδου.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Η μεταπολίτευση της δεκαετίας του 1860 σηματοδότησε αλλαγές που αποτυπώθηκαν και στον Τύπο της εποχής. Το πέρασμα στην νέα περίοδο περιλαμβάνει, όχι μόνο την έξωση του Όθωνα, αλλά την ουσιαστική εξαφάνιση του παλαιού πολιτικού προσωπικού, της επονομαζόμενης: «Γενιάς του Αγώνα». Η εγκατάσταση της Β' Δυναστείας, η ψήφιση του φιλελεύθερου Συντάγματος του 1864, καθώς και η ανάδυση μιας νέας γενιάς πολιτικών, σηματοδοτεί την ανανέωση της πολιτικής ζωής του ελληνικού βασιλείου.

Πολλές εφημερίδες και μαζί τους άλλα έντυπα κάνουν την εμφάνισή τους μαζί με τα νέα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής. Την περίοδο 1875 – 1886 εκδίδονταν συνολικά 68 εφημερίδες στο Ελληνικό Βασίλειο και 16 στην διασπορά.¹⁵ Ο Τύπος της εποχής θα ακολουθήσει τις εξελίξεις, στηριζόμενος στην αποκατάσταση της ελευθεροτυπίας με το Σύνταγμα του 1864 και θα αρχίσει να εκσυγχρονίζεται σε θέματα επικοινωνίας (χρήση τηλέγραφου), περιεχομένου και μέσων εκτύπωσης. Μια ανανεωτική ορμή θα επικρατήσει, καθώς έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για την εξέλιξη αυτή.¹⁶ Ο εκσυγχρονισμός όπως και το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού, θα ωθήσει τους εκδότες να αυξήσουν το σχήμα των εντύπων, του αριθμού των σελίδων τους και τελικά να κινηθούν προς την κατεύθυνση της τακτικής και συχνότερης κυκλοφορίας.

Η δεκαετία του 1870 σηματοδοτεί σημαντικές αλλαγές για τον ελληνικό Τύπο. Το 1873 λαμβάνει χώρα η έκδοση της πρώτης ημερήσιας καθημερινής κυκλοφορίας ελληνικής εφημερίδας. Εκδότης ο Δημήτριος Κορομηλάς και ο τίτλος της: «Εφημερίς», η οποία εκδίδεται: «καθ' εκάστην και τιμάται λεπτών 3 έκαστον φύλλον».¹⁷ Παράλληλα ιδρύονται πρακτορεία διανομής («Σπ. Τσαγκάρης» το 1875, «Κεντρικό Πρακτορείο Εφημερίδων») που υποκαθιστούν την διακίνηση μέσω συνδρομών και ξεκινά η συνεργασία με ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία, όπως τα προσφάτως ιδρυθέντα Γαλλικό «Αβάζ» και το Λονδρέζικο «Ρώυτερ».¹⁸

¹⁵ Λούβη, Α. (2002). *Περιγέλωτος Βασιλείων. Οι Σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875 – 1886)*. Αθήνα: Εστία, σ. 16.

¹⁶ Κουμαριανού, Α. (2002), *Ιστορική διαδρομή του Ελληνικού Τύπου, 1780 – 1922. Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, Μάιος 23 - 25, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Δρούλια Λουκία (επιμ.), σ. 58.

¹⁷ Εφημ. *Εφημερίς*, αρ. 1, 1 Οκτωβρίου 1873.

¹⁸ Μπάλτα, Ν., Παπαδημητρίου, Δ. (1993). *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 65.

Η αναμετάδοση ειδήσεων χρειάζεται να ιδωθεί και μέσα από τη ματιά της παρέμβασης των πρακτορείων στην ουσία του περιεχομένου τους. Η κάλυψη των γεγονότων του Γαλλοπρωσικού πολέμου και της Παρισινής Κομμούνας για παράδειγμα, καλύφθηκε από το πρακτορείο «Αβάζ» με αρκετά μεροληπτικό τρόπο. Η διαπλοκή του γαλλικού πρακτορείου με τις γαλλικές κυβερνήσεις θα τροφοδοτήσει τον τύπο της περιόδου με τηλεγραφήματα προπαγανδιστικού περιεχομένου. Η παραπληροφόρηση μπορεί να λειτουργεί ως διαθλαστικός φακός δημιουργίας μιας διαμεσολαβημένης και φιλτραρισμένης αποτύπωσης των γεγονότων.¹⁹

Η γενικότερη τεχνολογική εξέλιξη θα επιδράσει θετικά στην ανάπτυξη και του ελληνικού τύπου, καθώς η χρήση του ατμού θα συντομεύσει δραματικά τις αποστάσεις τόσο στην θάλασσα όσο και στην στεριά.²⁰ Η γενίκευση της χρήσης του τηλεγράφου θα επιταχύνει σε δραματικό βαθμό την μετάδοση της πληροφορίας. Θεωρείται απότοκος των πολεμικών επιχειρήσεων του Κριμαϊκού Πολέμου. Πριν την εγκατάσταση του τηλεγράφου το 1854 για παράδειγμα, ένα μήνυμα από το Κριμαϊκό μέτωπο για να φτάσει στο Λονδίνο χρειαζόταν περίπου 5 μέρες.²¹ Στο τέλος του αιώνα η χρήση του τηλεφώνου θα εκμηδενίσει τις αποστάσεις.

Η διάδοση της εκπαίδευσης θα αυξήσει τον αριθμό των αναγνωστών, καθώς μαζί με το εγγραμματοισμό διαδίδεται και η ανάγνωση. Παράλληλα η γλώσσα του Τύπου αν και παραμένει λόγια, γίνεται σαφέστερη άρα και κατανοητή από μεγαλύτερο κοινό.²² Στην χώρα μας, η εξάπλωση του σχολικού δικτύου υλοποιείται μετά τη δεκαετία του 1840. Το ποσοστό αναλφάβητων το 1870 αγγίζει το 82% του συνολικού πληθυσμού της χώρας (71% των ανδρών και 94% των γυναικών), ωστόσο η πρωτεύουσα φαίνεται ότι διαβάζει. Τα τυπογραφεία της τυπώνουν πλειάδα εφημερίδων και περιοδικών εξειδικευμένης θεματολογίας, αλλά και ποικίλης ύλης.²³

Η κατακόρυφη αύξηση των περιοδικών εκδόσεων θα λάβει χώρα στον ύστερο 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με το σχήμα που προτείνει ο Γ. Χάμπερμας η δημιουργία της αναγνωστικής αστικής τάξης λαμβάνει χώρα κυρίως τον 18^ο αιώνα στην Μεγάλη Βρετανία και την Γαλλία, πρώτα στα αστικά στρώματα και σε ύστερο χρόνο

¹⁹ Μαρίνου, Ξ. (2015). *Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνα*, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ, σ. 200 – 203.

²⁰ Μπασάντης, Δ. (2002). *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 45.

²¹ Bektas, Y. (2017). *The Crimean War as a technological enterprise*. Tokyo: Institute of Technology Liberal Arts, p 11.

²² Μπάλτα, Ν., Παπαδημητρίου, Δ. (1993). *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου...*, σ. 66.

²³ Μαρίνου, Ξ. (2015). *Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός ...*, σ. 90.

επεκτείνεται ευρύτερα.²⁴ Η Μάρθα Καρπόζηλου θεωρεί πως το σχήμα αυτό, ισχύει για την Ελλάδα αλλά με χρονική καθυστέρηση, το οποίο όμως συμπίπτει με την άνθιση των εκδόσεων.²⁵ Προσαρμοζόμενοι σε αυτό το σχήμα και σε συνδυασμό με την διάδοση της εκπαίδευσης, φαίνεται να δικαιολογείται το γεγονός της μεγάλης εκδοτικής δραστηριότητας των τελών του 19^{ου} αιώνα.

1. Προσπάθειες καταγραφής του Ελληνικού Περιοδικού Τύπου.

Οι Λουκία Δρούλια και Γιώτα Κουτσοπανάγου στο έργο αναφοράς για τον ελληνικό τύπο, ξεκινούν την καταγραφή τους, στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και συνεχίζουν την απarίθμηση με αλφαβητική σειρά των εντύπων έως σχετικά πρόσφατα.²⁶

Η Μάρθα Καρπόζηλου κατέγραψε 589 περιοδικά που εκδίδονται έως το γύρισμα του αιώνα. Όπως μας πληροφορεί ο αριθμός τους μπορεί να αυξηθεί ή να ελαττωθεί ανάλογα με το τι θεωρείται περιοδικό και τι εφημερίδα.²⁷ Ο αριθμός τους είναι αρκετά μεγάλος. Υπολογίζεται πως την περίοδο 1870 – 1890 στην πρωτεύουσα κυκλοφορούν 120 περιοδικά, χωρίς να υπολογίσουμε τις εφημερίδες που αυτοχαρακτηρίζονται ως περιοδικά.²⁸

Η Καρπόζηλου στο έργο της εγκιβωτίζει τα έργα άλλων μελετητών των προηγούμενων δεκαετιών, όπως του Μάνου Χαριτάτου, του Δημητρίου Μάργαρη (1879 – 1963), του Κώστα Μάγερ με την *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, καθώς και προσπάθειες με τοπικό χαρακτήρα όπως των: Χρήστου Σολομωνίδη για τα περιοδικά της Σμύρνης, του Ντίνου Κονόμου για τα Επτάνησα, του Ευγένιου Μιχαηλίδη για Αίγυπτο, του Νικ. Ε. Πολίτη για την Πάτρα, καθώς και του Ραφαήλ Φρεζή για τις εβραϊκές κοινότητες.

2. Αποθετήρια

Ένα βασικό ζήτημα για την επεξεργασία των άρθρων είναι η προσβασιμότητα του υλικού. Σε μεγάλο βαθμό είναι ψηφιοποιημένο, αλλά κατακερματισμένο σε

²⁴ Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Great Britain: Polity Press.

²⁵ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, σ. 64.

²⁶ Δρούλια, Λ., & Κουτσοπανάγου Γ. (2008) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 – 1974, Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, σ. 65.

²⁷ Καρπόζηλου Μ, (2021), *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα....* σ. 32.

²⁸ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: Εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και τα περιοδικά (Διδακτορική Διατριβή)*. Αθήνα: Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ και ΕΜΠ. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25918?lang=el#page/1/mode/2up>, σ. 193.

διάφορα ηλεκτρονικά αποθετήρια. Σε μερικές περιπτώσεις, το ίδιο έντυπο εντοπίζεται σε περισσότερα του ενός, τα οποία μπορεί να υιοθετούν διαφορετική μεθοδολογία καταγραφής και παράθεσης. Σύμφωνα με την Καρπόζηλου για τις δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες της επαρχίας που συμμετείχαν στο «Πρόγραμμα Ψηφιοποίησης», φαίνεται πως η σάρωση μεγάλης ποσότητας εντύπων να έγινε βιαστικά και πρόχειρα, με έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού και σεβασμού στο πρωτογενές υλικό, «σαν ο καθένας να ψηφιοποιούσε τις δικές του συλλογές με ξεχωριστό τρόπο».²⁹

Στα αποθετήρια που προσπελάθηκαν, ανήκουν τα δύο του Πανεπιστημίου Πατρών: *Πλειάς* και *Κοσμόπολις*, των οποίων κυρίως το υλικό αξιοποιήθηκε. Η πρόσβαση είναι σχετικά εύκολη και η ψηφιοποίηση καλής ποιότητας. Περιέχουν τα σημαντικότερα περιοδικά του 19^{ου}, καθώς και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η συλλογή αυτή αποτελεί παρακαταθήκη των αρχείων του *ΕΛΙΑ* και του Μάνου Χαριτάτου. Η ψηφιακή συλλογή: *Δανηλίδς*, του ίδιου Πανεπιστημίου αφορά κυρίως περιοδικά του 20^{ου} αιώνα, που κυκλοφορούν στην Πάτρα και την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου.

Η ψηφιακή βιβλιοθήκη: *Ηπειρομνήμων*, του ιδρυματικού αποθετηρίου: *Ολυμπιάς*, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αποτελεί αντίστοιχη πλατφόρμα. Διαθέτει αρκετούς τίτλους, εκ των οποίων ένα σημαντικό ποσοστό το συναντάμε και σε άλλα αποθετήρια. Η πρόσβαση είναι σχετικά εύκολη.

Η *Λήκυθος* του Πανεπιστημίου Κύπρου αποτελεί αποθετήριο με αξιόλογο περιεχόμενο και οργάνωση. Συναντάμε μια περίπτωση όπου δεδομένα άλλων αποθετηρίων εκβάλλουν σε αυτό. Οι συλλογές του πανεπιστημίου της Πάτρας επαυξημένες και ανανεωμένες, συμπεριλήφθηκαν πρόσφατα στην *Λήκυθο* του Πανεπιστημίου της Κύπρου.³⁰

Η ψηφιακή συλλογή της Βουλής των Ελλήνων περιέχει μεγάλη γκάμα από τίτλους περιοδικών. Κυρίως όμως, αποτελεί βασικό εργαλείο καταγραφής για εφημερίδες. Η πρόσβαση στο υλικό είναι λίγο πιο σύνθετη.

Η ψηφιακή βιβλιοθήκη νεοελληνικών σπουδών *Ανέμη* του Πανεπιστημίου της Κρήτης διαθέτει ψηφιακές συλλογές θεματικά κατηγοριοποιημένες. Οι συλλογές που

²⁹ Καρπόζηλου, Μ. (1986) *Τα ελληνικά – φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)* (Διδακτορική Διατριβή), Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε από:

<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0465?lang=el#page/1/mode/2up>, σ. 369 και σ. 172 - 3.

³⁰ Καρπόζηλου Μ. (2021), *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα* ..., σ. 172.

τιτλοφορούνται ως: *Ελληνική Ψηφιακή Βιβλιογραφία 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας και Νεοελληνιστής*, φιλοξενούν περιοδικά της περιόδου. Η αναζήτηση γίνεται μέσω αντίστοιχης μηχανής.

Η Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης περιέχει ψηφιακή συλλογή περιοδικών της περιόδου εν μέσω άλλων συλλογών ποικίλων θεματικών ενοτήτων. Χρησιμοποιήθηκε σε μικρό βαθμό, καθώς το υλικό εντοπίστηκε σε άλλα αποθετήρια.

3. Εφημερίδα – περιοδικό – βιβλίο.

Ο Τύπος κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αποτελεί βασική οδό διάδοσης της πληροφορίας και της γνώσης στον δημόσιο χώρο, καθώς και σημαντικό μέσο επικοινωνίας και ψυχαγωγίας για τα μεσοαστικά στρώματα.³¹ Βασικά ζητήματα αναδύονται σχετικά με την διάκριση ανάμεσα στα είδη του έντυπου Τύπου και τη συζήτηση για το πώς και πότε λαμβάνει χώρα η μετατόπιση από το βιβλίο στα δύο άλλα έντυπα, την εφημερίδα και το περιοδικό.

Το βιβλίο προηγείται χρονικά του περιοδικού και απευθύνεται σε ένα πιο στενό κύκλο αναγνωστών. Σε αυτούς δηλαδή που είχαν τον χρόνο, την οικονομική δυνατότητα και κατείχαν την δεξιότητα της ανάγνωσης. Ένα βιβλίο του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα για παράδειγμα, δεν απευθυνόταν σε ευρείες μάζες με εξαίρεση ίσως την Καινή Διαθήκη. Η αναγνωστική δεξιότητα φαίνεται να διευρύνεται τον 18^ο και κυρίως τον 19^ο αιώνα, μέσα από την εθνικά οργανωμένη εκπαίδευση.

Στα περιοδικά συναντάμε χαρακτηριστικά που παρέχουν σημαντικό πλεονέκτημα σε σχέση με τον «μονολιθικό» ανταγωνιστή τους. Το μονογραφικό περιεχόμενο ενός βιβλίου όλο και δυσκολότερα θα αντιπαρέρχεται της πολυσυλλεκτικότητας και της πολυθεματικότητας ενός περιοδικού, που μπορεί να καλύπτει σε μεγαλύτερο βαθμό, τις διαφορετικές αναζητήσεις των αναγνωστών.

Έτερο πεδίο αποτελεί η κατάταξη και η καταγραφή ενός εντύπου στην κατηγορία των εφημερίδων ή των περιοδικών. Η όποια ρευστότητα δείχνει να πυκνώνει στο γύρισμα του αιώνα και να οδηγεί σε ένα πιο ξεκάθαρο ταξινομητικό σχήμα. Παράλληλα, συνυπάρχουν και άλλα είδη περιοδικού τύπου, όπως η κατηγορία των λευκωμάτων που απευθύνεται κυρίως στα παιδιά.³²

³¹ Μερκούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...*, σ. 185.

³² Καρπόζηλου, Μ. (1987). *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830 – 1914) – Καταγραφή*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενικής Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 67.

Ένα άλλο κριτήριο διαχωρισμού αποτελεί η περιοδικότητα στην έκδοση. Όπως υποδηλώνει και το όνομά του, ένα περιοδικό εκδίδεται ανά τακτά χρονικά διαστήματα, όπως για παράδειγμα εβδομαδιαίως, δις του μηνός, μηνιαίως κτλ. Ομοίως οι εφημερίδες ακολουθούν μία τακτικότητα στην έκδοσή τους, καθώς από την «άπαξ της εβδομάδος», κυκλοφορία καταλήγουν στην καθημερινή κυκλοφορία την δεκαετία του 1870.

Ο διαχωρισμός φαίνεται να είναι πιο ξεκάθαρος σε ζητήματα όπως το σχήμα, ο αριθμός και η αρίθμηση των σελίδων, καθώς και το περιεχόμενο. Τα έντυπα που κατατάσσονται στην κατηγορία των περιοδικών υιοθετούν μικρότερο – εκτυπωτικό – σχήμα και διαθέτουν περισσότερες σελίδες σε σχέση με τις εφημερίδες. Η αρίθμυσή τους είναι συνεχόμενη από τεύχος σε τεύχος, καθώς αυτό διευκολύνει την βιβλιοδεσία τους. Αντιθέτως, οι εφημερίδες σε κάθε φύλλο ακολουθούν νέα αρίθμηση. Στο θέμα των περιεχομένων τα περιοδικά οργανώνονται όσο περνά ο χρόνος και δημοσιεύουν τη θεματολογία συνήθως στην αρχική σελίδα, ώστε ο αναγνώστης να εξοικειώνεται με την εύκολη εύρεσή της. Μερικές φορές το ενδιαφέρον του τακτικού αναγνώστη για ένα άρθρο εκτονώνεται μέσω του άμεσου εντοπισμού του. Το ίδιο συμβαίνει βέβαια και με τον ερευνητή καθόσον διευκολύνει την αναζήτηση.

Μία άλλη υπόθεση ξεκινάει όταν στο πεδίο της συζήτησης προσθέσουμε το έτερο έντυπο το βιβλίο, σε σχέση με την εφημερίδα. Η διαφοροποίηση του τελευταίου σε σχέση με την εφημερίδα είναι περισσότερο εμφανής. Η μόνη επικάλυψη αφορά το τη δημοσίευσης ενός μυθιστορήματος σε συνέχειες μέσα από τις σελίδες μιας εφημερίδας, ώστε να διατηρείται η αγωνία άρα και η διάθεση για αγορά του εντύπου αντί ενός συνεκτικού μορφώματος όπως το βιβλίο.

Η ποικιλία των θεματικών περιοχών που καλύπτουν τα άρθρα ενός περιοδικού αποτυπώνει την έντονη κινητικότητα για την αξιοποίηση του πρωτογενούς υλικού και τις ευρείες ανάγκες του νεοσύστατου αναγνωστικού κοινού, που αναπτύσσεται στην ακμή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής: την εποχή του κεφαλαίου.³³ Η βιομηχανοποιημένη παραγωγή κάνει δυνατή την μαζική εκδοτική παραγωγή, την διεύρυνση της θεματολογίας, την αύξηση του μεγέθους των εντύπων και καταλήγει εν τέλει στην διαφοροποίησή τους.

Στην εποχή μας η χρήση του διαδικτύου καθιστά χρονικά παρωχημένη μια είδηση που θα δημοσιευτεί σε μια εφημερίδα. Η αμεσότητα του διαδικτύου θα μας το κάνει

³³ Βλ. Καρπόζηλου, Μ. (1986) *Τα ελληνικά – φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*.

γνωστό εντός συντόμου χρονικού διαστήματος. Η αναμονή για την ανάγνωση της εφημερίδας με σκοπό την ενημέρωση του, όπως την βίωνε ένας αναγνώστης του 19^{ου} ή και του 20^{ου} αιώνα έχει ουσιαστικά εκλείψει. Το ενδιαφέρον σήμερα, περιορίζεται σε άρθρα γνώμης ή στην αναζήτηση λεπτομερειών. Παρόλα αυτά ο μέσος αναγνώστης του 19^{ου} αιώνα αναμένει κυρίως την εφημερίδα για την ενημέρωσή του μέσω της ανάγνωσης των νέων. Στο περιοδικό θα ανατρέξει περισσότερο για άρθρα γνώμης που εμπεριέχουν ευρύτερη προσέγγιση ενός ζητήματος. Ανοικτό παραμένει το ζήτημα της διαμεσολάβησης στο περιεχόμενο με σκοπό τον επηρεασμό, την χειραγώγηση ή και τη λογοκρισία τότε, αλλά και σήμερα.

4. Ιατρικά περιοδικά

Η δημοσίευση σχετικών άρθρων συναντάται σε εφημερίδες και περιοδικά εντός κι εκτός ελλαδικού χώρου. Μερικά αφορούν έντυπα που εκδίδονται κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Η θεματολογία που αφορά τον 10^ο αιώνα, περιλαμβάνει άρθρα σχετικά με την ιστορία της ιατρικής ή με επιδημιολογικά ζητήματα όπως αυτό της πανώλης.

Οι κύριες επιδράσεις που δέχεται ο Ελληνικός ιατρικός τύπος προέρχονται από αντίστοιχες εκδόσεις της Γαλλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γερμανίας, των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, καθώς και της Ιταλίας, οι οποίες αποτελούν σταθερό σημείο αναφοράς και άντλησης ιατρικών θεμάτων. Ο Δέγλερης υπολογίζει πως το 30% των άρθρων που δημοσιεύονται στον Ελληνικό ιατρικό τύπο προέρχονται από ερανισμό στο εξωτερικό και κυρίως από τις τρεις πρώτες προαναφερθείσες χώρες.³⁴

Σχετικά με τα έντυπα ιατρικού ενδιαφέροντος εκτός ελληνικού κράτους ξεχωρίζουμε το επίσημο όργανο της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Εταιρείας της Κωνσταντινούπολης, *Gazette Medicine de Orient* (1857), τη *Revue Scientifique de Medicine de Pharmacie del' Empire Othoman* (1875). Στην Μάλτα εκδίδεται η *Ape Melitense* (*Μέλισσα της Μάλτας*) στα Ιταλικά, από τον Έλληνα ιατρό Ι. Σχοινά.³⁵

Στον ελλαδικό χώρο εκδίδονται αρκετά ιατρικά περιοδικά στην πορεία του 19^{ου} αιώνα. Ξεχωρίζουμε το περιοδικό *Ασκληπιός* (1836 – 1839, 1856 - 1863 και 1869-1874), όργανο της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών. Ο *Νέος Ασκληπιός* (1842-1847), του Ιατρού Πρινάρη αποτελεί μια αντίστοιχη προσπάθεια, όπως και η *Ιατρική Μέλισσα*

³⁴ Δέγλερης, Ν. (1980). *Συμβολή στην μελέτη του Ελληνικού Ιατρικού Τύπου του ΙΘ' αιώνα* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικών Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών – Τμήμα Ιατρικής. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/9585?lang=el#page/1/mode/2up>.

³⁵ Δέγλερης, Ν. ό.π., σ. 39.

(1853 - 1859), καθώς και η μετεξέλιξη της η *Μέλισσα των Αθηνών* (1864-1865) του Αν. Γούδα που απευθύνεται σε ευρύτερο κοινό και η: *Ιατρική Εφημερίς* (1858-1860) των πανεπιστημιακών Αφεντούλη και Αναγνωστάκη. Εκτός των τειχών, η Ελληνική Ιατρική Εταιρεία των Παρισίων εκδίδει τον *Γαληνό* (1879 - 1897).

Μια ιδιαίτερη περίπτωση προσπάθειας που ξεφεύγει από τα στενά επιστημονικά όρια αποτελεί η εκλαϊκευτική προσπάθεια του στρατιωτικού ιατρού Οικονομόπουλου, με τίτλο: *Ο Ιατρός του Λαού* (1860 και 1862 - 1863) που εκδίδεται ως παράρτημα της εφημερίδας *Αίγυπτος*, Σκοπός της η μετάδοση στοιχειωδών ιατρικών γνώσεων στο ευρύτερο κοινό. Αποτελεί μία πρωτοποριακή προσπάθεια για την εποχή.

Την περίοδο αναφοράς κυκλοφορεί και το περιοδικό *Ιπποκράτης* (1862-1865) αμιγώς ιατρικού περιεχομένου, όπως και το *Ιατρικό και Φαρμακευτικό Ημερολόγιο*. Επί θεμάτων δημόσιας υγείας, κυκλοφορεί η *Εφημερίς της Εταιρείας της Υγιεινής* (1883 – 1885). Για ζητήματα παιδιατρικά κυκλοφορεί η *Πρόοδος της Παιδιατρικής* (1885), στην Αθήνα. Προσπάθεια για ένα πρακτικό οδηγό απευθυνόμενο σε ιατρούς αποτέλεσε το *Ιατρικό Ημερολόγιο του 1889*.

Για θέματα στρατιωτικής ιατρικής κυκλοφόρησε η *Ιατρική Εφημερίς του Στρατού* (1890 - 1897). Προσπάθεια που συμπεριλαμβάνεται και εισέρχεται στα ιατρικά ζητήματα και τη φαρμακευτική, αποτελεί το *Δελτίον Ιατρικόν και Φαρμακευτικόν* (1891 – 1892). Η *Υγεία* (1895 - 1897) είναι επίσης μία προσπάθεια μετάδοσης γνώσεων στο ευρύ κοινό. Ολοκληρώνουμε την παράθεση με το αξιόλογο περιοδικό: *Ιατρική Πρόοδος* (1896 – 1902) που εκδίδεται στην Ερμούπολη από τον ιατρό Ιωάννη Φουστάνο με τιράζ 4000 φύλλα, στο γύρισμα του αιώνα.³⁶

5. Περιοδικά ποικίλης ύλης

Περιοδικά προϋπήρχαν της Επανάστασης. Στα πρώτα χρόνια της σύστασης του Νεοελληνικού Κράτους κυκλοφορούν περιοδικά που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *ποικίλης ύλης* ή *γενικού περιεχομένου* μαζί με αντίστοιχα πιο εξειδικευμένου ή και συντεχνιακού χαρακτήρα, όπως Ιατρικά ή Νομικά, που απευθύνονται σε συγκεκριμένο κοινό. Ορόσημο για το περιοδικό ποικίλης ύλης αποτελεί το 1847, έτος κατά το οποίο εκδίδονται δύο εκ των σημαντικότερων: *Η Αποθήκη Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων* στην Σύρο και η *Ευτέρπη* στην Αθήνα.

³⁶ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 85.

Η μεταστροφή του περιοδικού γενικού περιεχομένου, σε οικογενειακό – φιλολογικό λαμβάνει χώρα σταδιακά και κορυφώνεται στο γύρισμα του αιώνα.³⁷ Η αλλαγή αυτή εκφράζει την προσκόλληση των εκδοτών στην τερπνότητα (με την έννοια της ελαφράς φιλολογίας) της ύλης. Αυτή η αλλαγή μάλλον αποτελεί απότοκο της ανάγκης προσαρμοστικότητας στην κατεύθυνση της ικανοποίησης των αναζητήσεων ενός κοινού, που σταθερά διευρύνεται. Αντίστοιχα διευρύνεται και η ποικιλία στην ύλη και επεκτείνεται η θεματολογία που φιλοξενείται στις σελίδες του. Μέσω αυτής της διαδικασίας όλο και περισσότερο τα κοινωνικά υποκείμενα έστω κι έμμεσα συναντώνται, ανταλλάσσουν απόψεις και αλληλοεπιδρούν δημιουργώντας φαντασιακές κοινότητες.³⁸ Το περιοδικό λειτουργεί ως διαμεσολαβητής στην διαδικασία παραγωγής, αναπαραγωγής και διάχυσης της γνώσης μέσα από τη δημόσια συζήτηση, είτε πρόκειται για συντεχνιακού τύπου είτε γενικότερου ενδιαφέροντος.³⁹

Η χωρική οριοθέτηση των περιοδικών σε αυτά που εκδίδονται εντός κι εκτός συνόρων δεν αποτελεί σταθερό κριτήριο. Για παράδειγμα ακόμα και τα εντός των τειχών περιοδικά εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις συνδρομές που προέρχονται από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή της υπόλοιπης Ευρώπης. Το αναγνωστικό κοινό είναι ευρύτερης προέλευσης και όχι προερχόμενο αποκλειστικά από τα στενά όρια του Ελληνικού Κράτους. Αν σε αυτό το στοιχείο προσθέσουμε πως αρκετά άρθρα αποτελούν απλά μεταφράσεις και αναδημοσιεύσεις, αντίστοιχων ξένων περιοδικών δημιουργούνται διαδρομές με σημαντικό βαθμό ενδιαφέροντος.

Πως αντιλαμβάνεται ένας αναγνώστης για παράδειγμα, που διαβιεί στην Γερμανία ένα μεταφρασμένο άρθρο - από γερμανικό περιοδικό - περί των γερμανικών ψυχιατρείων που δημοσιεύεται σε ένα ελληνικό περιοδικό που εκδίδεται στην Οθωμανική Σμύρνη.⁴⁰ Άλλη χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η περιγραφή της εξάρτησης από την μορφίνη ή την κοκαΐνη που δημοσιεύεται στην *Κλειώ* της Λειψίας και απευθύνεται και στο ελληνικό κοινό.^{41, 42}

Ο αναγνώστης τέτοιων άρθρων, γίνεται κοινωνός μιας γνώσης της οποίας το πεδίο βρίσκεται στην Γερμανία, μέσω ενός τρίτου μέσου που εκδίδεται από Έλληνα, σε πόλη

³⁷ Καρπόζηλου Μάρθα, *Τα ελληνικά – φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)*..., σ. 78.

³⁸ Benedict, A. (1997). Φαντασιακές Κοινότητες – Σχεδιασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού, Αθήνα: Νεφέλη.

³⁹ Καρπόζηλου Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*.... σ. 31.

⁴⁰ Ανώνυμος, «τα εν Γερμανία Φρενοκομεία», *περιοδικό Όμηρος*, αρ. τ. 1, 1874, σ. 20, 21.

⁴¹ Ασκληπιάδης, «Περί μορφομανίας», *περιοδικό Κλειώ*, αρ. τ. 38, 1886.

⁴² Ανώνυμος, «Η δια κοκαΐνης χρόνια δηλητηρίασις», *περιοδικό Κλειώ*, αρ. τ. 16, 15/27 Ιουλίου 1889, σ. 218 – 219.

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η έννοια της δημόσιας σφαίρας, των επιμέρους εκφάνσεών της και των διαδρομών της βρίσκεται σε άνθιση.

Έσχατο αλλά όχι τελευταίο η γλώσσα των άρθρων είναι η λόγια καθαρεύουσα. Η πρώτη ύλη των σκέψεων σύμφωνα με το γλωσσολογικό πρότυπο, αποτελεί τη γλώσσα, η οποία ομογενοποιείται σε ομιλία.⁴³ Η ομογενοποίηση αυτή στην ελληνική περίπτωση περιλαμβάνει ανεπαρκώς ή κατά περίπτωση την συμπερίληψη της καθομιλουμένης στην συγκρότηση των εννοιών από τις οποίες θα προκύψει και η ομιλία. Η διαφορά αυτή μεταξύ καθομιλουμένης και της γλώσσας των άρθρων αποτελεί προσπάθεια επιβολής κανόνων από τα πάνω και δη μέσα από τις σελίδες των περιοδικών.

6. Τύπος και δημόσια σφαίρα.

Η άνθιση της εκδοτικής δραστηριότητας εκπορεύεται από την Δυτική Ευρώπη και διευρύνεται στην Αγγλία και στην Γαλλία, χώρες όπου συνυπάρχουν οι συνθήκες για την ανάδειξη της *εποχής του Τύπου*.⁴⁴ Συμπορεύεται με την επικράτηση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Η διακίνηση της γνώσης στο φεουδαλικό σύστημα δεν είναι μεγάλης εμβέλειας και διέρχεται μέσα από την φιλοσοφία θεσμών όπως της Εκκλησίας. Σε σχέση με το παρελθόν η *αναπαραστατική* κουλτούρα που κυριαρχεί στο φεουδαλικό σύστημα αντικαθίσταται από μια διαφορετική επικοινωνιακή φιλοσοφία που εκ των υστέρων αποκαλέστηκε δημόσια σφαίρα ή δημόσιος χώρος.

Η βιομηχανική παραγωγή και το εμπόριο που αναπτύσσεται δημιουργεί σταθμούς σταδιακά σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υφελίου. Η κυριαρχία της Δυτικής Ευρώπης επηρεάζει μέσω της αποικιοκρατίας, όλο τον κόσμο. Σύμφωνα με τον Χάμπερμας, το σχήμα ευνοεί την μετακίνηση και των νέων, μέσω των νέων δικτύων του εμπορίου. Τα δίκτυα αυτές αποτελούν κέντρα διάδοσης του ταχυδρομείου και στην πορεία του έντυπου τύπου.⁴⁵ Τα νέα μεταδίδονται μέσω αυτού του συνεχώς επεκτεινόμενου δικτύου. Η αναδυόμενη αστική τάξη ενδιαφέρεται γι' αυτά και έχει την δυνατότητα να αγοράζει, την γνώση, να την οικειοποιείται, να καρπώνεται τα οφέλη της και να την εργαλειοποιεί.

⁴³ Craib, I. (2011). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία, από τον Πάρσον στον Χάμπερμας*. Αθήνα: Τόπος., σ. 189 – 197.

⁴⁴ Μπάλα, Ν., Παπαδημητρίου, Δ. (1993). *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου...*, σ. 10.

⁴⁵ Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Great Britain: Polity Press, σ. 15 - 16.

Η αύξηση της εκδοτικής δραστηριότητας θα κορυφωθεί με την εκβιομηχάνιση του 19^{ου} αιώνα. Άπειρα περιοδικά θα κάνουν την εμφάνισή τους, τα οποία θα αρχίσουν να γίνονται προσιτά στο ευρύ κοινό, καθώς μαζικοποιείται η παραγωγή, μειώνεται η τιμή και διαδίδεται η εκπαίδευση. Δημιουργείται ένα αναγνωστικό κοινό που επιθυμεί να αλληλεπιδράσει με τις διαδικασίες της πολιτικής.⁴⁶

Σύμφωνα με τους ιστορικούς της επιστήμης με κοινωνιολογικό πρόσημο, την ίδια περίοδο, λαμβάνει χώρα η αποκρυστάλλωση της νεότερης επιστήμης. Βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες, δημόσιες συζητήσεις, μουσεία, εκθέσεις, εγκυκλοπαίδειες αποτελούν μέσα ανάδειξης των επιστημονικών επιτευγμάτων, φιλοσοφικών αναζητήσεων κι εν τέλει της καλλιέργειας μιας κουλτούρας ενός κοινού που ενδιαφέρεται για την επιστήμη. Ο τύπος ασκεί αλληλεπίδραση και στην πορεία της επιστήμης.⁴⁷

Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, τα περιοδικά λειτουργούν ως ένας χώρος συζητήσεων. Σε πρώτη ανάγνωση ο χρόνος ανάπτυξής τους δείχνει να επιβεβαιώνει την θεωρία για την καθυστερημένη ανάπτυξη της δημόσιας σφαίρας. Η κλασική αιτιοκρατική προσέγγιση της κλασικής ιστοριογραφίας αποδίδει την καθυστέρηση μαζί με αρκετά άλλα «δεινά», στην υστέρηση της συμπόρευσης της Ελληνικής κοινωνίας με το Δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα οι αιτίες ανάγονται στην Οθωμανική περίοδο και στις δομές και νοοτροπίες που αυτή κληροδότησε. Ένας παράγοντας που ενισχύει αυτή την υπόθεση αυτή είναι πως η εκδοτική δραστηριότητα σε όμορες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου αναπτύχθηκε σε παράλληλο χρόνο. Για παράδειγμα την ίδια περίοδο στην Κωνσταντινούπολη ή στην Σμύρνη, εκδίδονται Ελληνικά περιοδικά ποικίλης ύλης αλλά και επιστημονικά με παρόμοια της εργασίας θεματολογία.

⁴⁶ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...*, σ. 12.

⁴⁷ Γαβρόγλου, Κ. (2004). *Το παρελθόν των Επιστημών ως ιστορία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 54.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ ΣΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ

Από το πλοίο των τρελών του Μεσαίωνα έως τα ψυχιατρεία του 19^{ου} μεσολάβησαν αρκετοί αιώνες. Το πλοίο μπορεί να είχε και την μορφή κτιρίου: «Μέχρι του έτους 1855 εσώζετο έτι εν Βιέννη ο παλαιός “Πύργος των τρελλών” καλούμενος [...] Και το όνομα αυτού ήτο απαίσιον, όπως και το ογκώδες οικοδόμημα, το όμοιον προς δεσμοκτήριον με τους σκοτεινούς αυτού θαλάμους».⁴⁸

Η μετάβαση στην νεότερη εποχή περιλαμβάνει πρακτικές και αντιμετώπιση που αποτυπώνουν τις ευρύτερες αλλαγές σε ζητήματα δημόσιας υγείας. Η λέπρα για παράδειγμα, εκλείπει και τα λεπροκομεία θα μεταβληθούν σε άσυλα περιορισμού των φρενοβλαβών, οι οποίοι συγχρωτίζονται με λοιπά περιθωριακά στοιχεία.⁴⁹ Η αλλαγή χρήσης των ασύλων καθώς και η ίδρυση της κλινικής⁵⁰ σχετίζεται με τις μακροαλλαγές σε θέματα πολιτικών υγείας σε δύο επίπεδα. Η υγεία και η ασθένεια θεωρούνται μετρήσιμα μεγέθη εντός μια κλίμακας που συνυπολογίζονται και άλλοι παράγοντες, η οποία επιτρέπει την μέτρηση και συνεπώς τον υπολογισμό των επιπέδων υγείας του πληθυσμού. Διευκολύνεται η οικονομική και πολιτική διαχείριση της κοινωνίας, μέσω του ελέγχου της υγείας και της ασθένειας.⁵¹

Οι αλλαγές στην προσέγγιση της ψυχικής νόσου έλαβαν χώρα τον 18^ο και κυρίως τον 19^ο αιώνα, με διαφορετική χρονικότητα, ένταση και διακυμάνσεις. Την ίδια περίοδο οι επικρατούσες νοσολογικές οντότητες τροποποιούνται και στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αρχίζουν σταδιακά να αντικαθίστανται με νέες.⁵² Ο 19^{ος} αιώνας είναι κομβικός για την αλλαγή στην αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας και την διαμόρφωση της ψυχιατρικής ως αυτοτελούς επιστημονικής οντότητας. Η μορφοποιήσεις αυτές αποκρυσταλλώνονται στα τέλη του αιώνα με άξονες την λειτουργία των ψυχιατρικών καταστημάτων, την υιοθέτηση ενός κοινού λόγου για την

⁴⁸ Ανώνυμος, «Επίσκεψις εις φρενοκομείον (εκ του Γερμανικού)», *περιοδικό Εστία*, αρ. τ. 439, 27 Μαΐου 1884 και αρ. τ. 442, 17 Ιουνίου 1884.

⁴⁹ Σημείωση: το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στην σύγχρονη εποχή καθώς η πρόοδος στην φαρμακολογία και δη στη χημειοθεραπευτική - αντιμικροβιακή θεραπεία, θα έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό ασθενειών όπως η φυματίωση και η σύφιλη.

Βλέπε: Snowden, M. F. (2021). *Επιδημίες και κοινωνία: από τον μαύρο θάνατο μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Πατάκης.

⁵⁰ Φουκώ, Μ. (2012). *Η γέννηση της κλινικής*, Αθήνα: Νήσος.

⁵¹ Foucault, M. (1977 – 78). *Security, Territory, Population, Lectures at the College de France*: Palgrave Macmillan, σ. 117 -118.

⁵² Γαρδίκας, Κ. (2023). *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο...*, σ. 17.

ψυχική ασθένεια και την ανάπτυξη αυτοτελούς φιλοσοφίας της Ψυχιατρικής επιστήμης.

Οι συνέχειες και ασυνέχειες με το παρελθόν, οι ανοικτοί διάλογοι με την αντίστοιχη πορεία της ιατρικής και των υπολοίπων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψη. Η εργαλειοποίηση επίσης, της Ψυχιατρικής ως μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου, σε σχέση με τους μηχανισμούς επιτήρησης που αναπτύσσονται την αντίστοιχη περίοδο, καθώς και η διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση των εντός ή εκτός εισαγωγικών φρενοπαθών, είναι ευεπίφορο πεδίο μελέτης.

Στα εισαγωγικά σημειώματα ψυχιατρικών εγχειριδίων που αφηγούνται την ιστορία, η γέννηση της μοντέρνας ψυχιατρικής και του ασύλου θεωρείται ως τομή στην αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας. Η φιλανθρωπία, ο πολιτισμός και ο ανθρωπισμός αντικατέστησαν την βαρβαρότητα και τις προκαταλήψεις των προηγούμενων αιώνων. Το σχήμα αυτό υπηρετεί το γενικότερο αφήγημα της επιστημονικής και κοινωνικής προόδου που διέρχεται από την ανάπτυξη της ψυχιατρικής ειδικότητας και των ιδρυματικών θεσμών, μέσω της εξασφάλισης κρατικής μέριμνας.⁵³

Η ψυχασθένεια μετακομίζει στον *δικό της χώρο*, το Ψυχιατρείο. Στον χώρο αυτό η Ιατρική αναλαμβάνει να θεραπεύσει τους φρενοβλαβείς και παράλληλα να «προστατεύσει» το κοινωνικό σύνολο. Καθώς δεν υπάρχουν ψυχικά γεγονότα που δύναται αντικειμενικής αποτύπωσης (σημεία) που θεωρούνται μετρήσιμα, δεν μπορούμε να αντιπαραβάλλουμε τα παθολογικά συμπτώματα με τα αντίστοιχα στοιχεία μιας «κανονικής συνείδησης», μιας κι ένα σύμπτωμα δεν έχει παθολογικό νόημα παρά μόνο εντός του κλινικού του πλαισίου. Αυτό το πλαίσιο καλείται να προσφέρει το Ψυχιατρείο.⁵⁴ Η φυσική και η ηθική⁵⁵ θεραπεία θα υποκαταστήσει και θα παραμερίσει τις παραδοσιακές μορφές θεραπείας που στηρίζονταν στην επίκληση και υπερφυσικών δυνάμεων, καθώς και στον σωματικό περιορισμό. Η αλλαγή αυτή λαμβάνει χώρα στη Γαλλία. Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης αποτυπώνονται σε αυτή τη μετάβαση σε πιο ανθρωπιστικά πρότυπα. Η επιτήρηση των ψυχικά ασθενών πλέον, θα εναπόκειται στην Ψυχιατρική αντί της οικογένειας και των θρησκευτικών

⁵³ Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία....σ. 11.

⁵⁴ Καγκιλέμ, Ζ. (2007). *Το κανονικό και το Παθολογικό*, Αθήνα: Νήσος, σ. 153.

⁵⁵ Σημείωση: Με τον όρο: «ηθική θεραπεία» νοείται η ήπια και συγκρατημένη συμπεριφορά και η αποφυγή σωματικής τιμωρίας όπως η ακινητοποίηση.

ιδρυμάτων. Στα πλαίσια αυτής της επιτήρησης εντάσσεται σύμφωνα με τον Ewald, η δημιουργία μιας μηχανής που θα αυτορρυθμίζεται όπως αυτή του «Πανοπτικού».⁵⁶

Στην ελληνική περίπτωση, η αλλαγή του οικονομικού μοντέλου από το φεουδαλικό στο καπιταλιστικό οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση αλλά με διαφορετικό εφαλτήριο. Μία από τις αλλαγές που πυροδοτεί είναι αυτή της δημογραφικής μετάβασης, η οποία μεταξύ άλλων περιλαμβάνει την μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο στο άστυ και την αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης που βιώνεται με διαφορετική ένταση και ταχύτητα. Προηγήθηκε στις χώρες με βιομηχανική και καπιταλιστική ανάπτυξη όπως το Ηνωμένο Βασίλειο.⁵⁷ Την περίοδο αναφοράς διαφαίνεται ένα δίπολο αστικοποίησης που αφορά την Αθήνα και τον Πειραιά, καθώς και ένα τρίτο πόλο την Ερμούπολη⁵⁸, που μπορεί να σκιαγραφήσει ένα αστικό πληθυσμό που αρχίζουν να τον ενδιαφέρουν τα ζητήματα που τίθενται υπό την ομπρέλα της έννοιας: ψυχική υγεία.

1. Ελλάδα

Στα μικρά κλειστά οικογενειακά περιβάλλοντα των αγροτικών - φεουδαλικών Ευρωπαϊκών κοινωνιών ο ψυχικά ασθενής συνήθως παρέμενε στο οικογενειακό περιβάλλον καθώς μπορεί και ασχολείται με εργασίες που απαιτούν χαμηλή ειδίκευση και ένταση προσπάθειας.⁵⁹ Στην Ανατολική Μεσόγειο η ψυχική ασθένεια αντιμετωπιζόταν συχνά ως χάρισμα και η αιτιολογία αποδιδόταν σε υπερβατικές δυνάμεις, ενώ η όποια θεραπεία λάμβανε χώρα εντός των ορίων του οικογενειακού περιβάλλοντος. Στην περίπτωση επιδείνωσης το άτομο μπορεί να καταλήξει στα μοναστήρια ή σε άλλα κέντρα λατρείας. Οι χώροι αυτοί πολλές φορές είναι κοινοί για χριστιανούς και μουσουλμάνους, υποδεικνύοντας τα κοινά σημεία όσο πλησιάζουμε τις λαϊκές αντιλήψεις και τις συμπεριφορές στην αντιμετώπιση των ψυχασθενών.⁶⁰

⁵⁶ Ewald, F. (2000). *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 20.

⁵⁷ Στην χώρα μας η δημογραφική μετάβαση κυρίως έλαβε χώρα την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, κυρίως ως απότοκο της ταραγμένης δεκαετίας του 1940. Η πρώτη απογραφή που παρατηρείται ο αστικός πληθυσμός να υπερβαίνει τον αγροτικό και τα στοιχεία γαμνηλότητας – θνησιμότητας – γεννητικότητας είναι αυτή του 1951.

⁵⁸ Κοτζαμάνης, Β. (2024). Μια σύντομη επισκόπηση της δημογραφικής ιστορίας της Ελλάδας, στο Κακριδής, Α. (επιμ), *200 χρόνια ελληνικής οικονομίας μεταξύ κράτους και αγοράς*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τραπέζης της Ελλάδος, σ. 10 – 11.

⁵⁹ Καραμανωλάκης, Β. (2007). Από τα Μοναστήρια στο Φρενοκομείο. Η αντιμετώπιση των τρελών στο ελληνικό βασίλειο τον 19^ο αιώνα., *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 200, σ. 18.

⁶⁰ Πλουμπίδης, Ν., Δ. (1981) *Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα – Η παραδοσιακή συμπεριφορά απέναντι στους ψυχοπαθείς και τα ψυχιατρικά ιδρύματα του 19ου αιώνα*. (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικών Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/7080?lang=el#page/1/mode/2up>, σ. 3.

Στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος η καθιέρωση της Αθήνας ως πρωτεύουσας και η μετακίνηση πληθυσμού από την περιφέρεια προς το κέντρο, δημιούργησε ένα διαφορετικό τοπίο. Η παραμονή των ψυχοπαθών εντός της οικείας ή η νοσηλεία σε ένα θρησκευτικό ίδρυμα (π.χ. μοναστήρι) δεν ήταν το ίδιο εφικτή σε σχέση με τις μικρότερες, περισσότερο εσωστρεφείς και προστατευτικές κοινωνικές δομές της επαρχίας. Ωστόσο η πρακτική αυτή συνεχίζει να υφίσταται λόγω της ανυπαρξίας λοιπών δομών πρόνοιας.

Γενικότερα, η αντιμετώπιση των κάθε λογής αναξιοπαθούντων από την κεντρική κρατική εξουσία είχε δύο άξονες: τον κατασταλτικό και τον προνοιακό. Τα πρώτα χρόνια επικράτησε ο πρώτος, ελλείπει δομών. Οι φρενοπαθείς επαιτούσαν και ενίοτε γίνονταν χλεύη του πλήθους. Συλλαμβάνονταν και κρατούνταν, συνήθως κάτω από άθλιες και ανθυγιεινές συνθήκες στα κρατητήρια, μαζί με ποινικούς κρατούμενους. Η ανάγκη για χάραξη πολιτικής αντιμετώπισης του ζητήματος, ανιχνεύεται τις δεκαετίες του 1850 και 1860 ως απότοκος της επιδημίας χολέρας που πλήττει τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Πειραιά, Ερμούπολη) το 1854 και που προκάλεσε τουλάχιστον 3.210 θανάτους.⁶¹ Η επιδημία αναδεικνύει την παντελή ανυπαρξία υποδομών κοινωνικής πρόνοιας και περίθαλψης και θα κινητοποιήσει την κρατική και την ιδιωτική πρωτοβουλία να αναλάβει πρωτοβουλία με σκοπό την ίδρυση ορφανοτροφείων, πτωχοκομείων, νοσοκομείων και φρενοκομείων. Εξάλλου ο φόβος του στιγματισμού είναι υπαρκτός για τις κατώτερες όσο και για τις ανώτερες τάξεις. Το στίγμα της νόσου κατατρέχει τις οικογένειες και το οικείο περιβάλλον και πολλές φορές καταδικάζει τους φρενοπαθείς στην ανυπαρξία.⁶²

Ο «εκπολιτισμός των αθλίων» θα θεωρηθεί απαραίτητος και για λόγους φιλανθρωπίας, που εντάσσεται και σε μία μορφή θρησκευτικότητας.⁶³ Εξίσου σημαντικός σκοπός όμως είναι να διαμορφωθεί μια «ευρωπαϊκή» εικόνα της ελληνικής κοινωνίας προκειμένου να γίνει εφικτή η πραγματοποίηση της Εθνικής Μεγάλης Ιδέας. Ο έλεγχος παράλληλα των κινδύνων που ενέχει η ανέχεια και η περιθωριοποίηση μπορεί να εκδηλωθεί με ενέργειες, επικίνδυνες για την κοινωνική ειρήνη. Είναι λοιπόν

⁶¹ Barlagiannis, C. *L' Etrangere de 1854: etude d' une epidemie de cholera au Piree entre juillet et septembre*, σ. 23 – 40.

⁶² Πουλάκου – Ρεμπελάκου, Ε., Τσιάμης, Κ., Παντελεάκος, Γ., Πλουμπίδης, Δ. (2009) Ο ψυχικά άρρωστος ως θέαμα στους Αθηναϊκούς δρόμους. Ιστορικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες από την πρωτεύουσα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 26 (4), σ. 537.

⁶³ Λούκος, Χ. (2000). *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 151.

χρήσιμο το περιθωριακό περισσεύον ανθρώπινο δυναμικό να κατευθυνθεί σε πιο παραγωγικούς σκοπούς. Στα ορφανοτροφεία για παράδειγμα, οι τρόφιμοι είναι υποχρεωμένοι να μαθητεύουν κοντά σε τεχνίτες ώστε να εξοικειωθούν με ένα επάγγελμα, το οποίο προβλέπεται να εξασκήσουν.

Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που λειτούργησαν, χρησιμοποίησαν τον θεσμικό τους χώρο ως υποκατάστατο του οικογενειακού περιβάλλοντος. Πολλά εξ αυτών προέκυψαν μέσω ιδιωτικών δωρεών ή κληροδοτημάτων που προέρχονταν από εύπορους. Οι όροι περιγράφονται συνήθως στις διαθήκες που έχουν συνταχθεί την συγκεκριμένη περίοδο.⁶⁴ Βασικός στόχος αυτών των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών είναι η μετατροπή της κοινωνικής συμπεριφοράς και η προσαρμογή του τρόπου ζωής σύμφωνα με τις κρατούσες κοινωνικές αξίες.⁶⁵

2. Νομοθεσία

Ο πρώτος νόμος του Ελληνικού Κράτους που επιχειρεί να ρυθμίσει ζητήματα περί φρενοπαθειών και την ίδρυση δημόσιων φρενοκομείων αποτελεί ένα από τα τελευταία νομοθετήματα της Οθωμικής περιόδου. Ο Νόμος ΨΜΒ': «Περί ιδρύσεως φρενοκομείων» του 1862, ψηφίζεται ομόφωνα στην ολομέλεια του Ελληνικού Κοινοβουλίου και έχει ως πρότυπό του, τον αντίστοιχο Γαλλικό νόμο του 1838. Ο νόμος αυτός αποτελεί την πρώτη νομοθετική προσπάθεια δημόσιας ψυχιατρικής περίθαλψης.⁶⁶

Αποτελεί ένα φιλελεύθερο νομοθέτημα, καθώς προβλέπει την δημιουργία κρατικού φρενοκομείου, με Διοικητικό Συμβούλιο που προεδρεύει Ιατρός, ο οποίος διορίζεται από την Κυβέρνηση και είναι υπόλογος έναντι του Νομάρχη αλλά και των Δικαστικών Αρχών. Σχετικά με τη νοσηλεία προβλέπει την ίδρυση φρενοκομείων με σκοπό την απομόνωση και θεραπεία των φρενοβλαβών. Τον Οκτώβριο του 1862 ακολουθεί η έξωση του Όθωνα και ο Νόμος θα παραπεμφθεί στις καλένδες.

3. Φρενοκομεία

Κατά την Οθωμανική περίοδο, στην φροντίδα των φρενοπαθών κεντρικό ρόλο διαδραμάτισαν οι οικογένειες, οι λατρευτικοί χώροι όπως τα τζαμιά, τα ιεροδιδασκαλεία (μεντρεσέδες), και τα μοναστήρια ανεξαρτήτως δόγματος. Η

⁶⁴ Λούκος, Χ., (1992), *ό.π.*, σ. 259.

⁶⁵ Κορασίδου, Μ. (2000). *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 223 – 224.

⁶⁶ Καραμανωλάκης, Β. (1997). *Η ανάδυση των ιδρυματικών θεσμών. Το Δρομοκαΐτειο φρενοκομείο (1880-1903)* (Διπλωματική Εργασία). Αθήνα: Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων., σ. 10.

φροντίδα συμπληρώνεται από τη φιλοξενία σε Άσυλα, όπως αυτό της Ανδριανούπολης και τα αντίστοιχα της Κωνσταντινούπολης: Φατίχ και Laraix αντίστοιχα. Αρκετά εξ αυτών ανάγουν την ίδρυσή τους στις απαρχές της Αυτοκρατορίας και τα έσοδα τους προέρχονται από την λειτουργία τους με τη μορφή βακουφίων. Η παρακμή της Αυτοκρατορίας θα τα επηρεάσει. Η αλλαγή που θα επιχειρήσει το Τανζιμάτ θα αλλάξει τον τρόπο αντιμετώπισης, καθόσον θα υιοθετηθεί μια πιο δυτικότροπη εκδοχή που προωθεί το σχήμα της νοσοκομειακής και εντός ψυχιατρικής μονάδας, περίθαλψη.⁶⁷

Όσο αφορά την Ελληνική κοινότητα, οι φρενοπαθείς φιλοξενούνται στα Ελληνικά νοσοκομεία της Κωνσταντινούπολης: Βαλουκλή, Επταπύργιο, Σταυροδρόμι και Γαλατά. Μαζί με αυτά λειτουργούν το Σκυλίτσειο Νοσοκομείο της Χίου καθώς αυτό της Σμύρνης. Οι υπόλοιπες κοινότητες διαθέτουν τα δικά τους νοσοκομεία, όπως αυτό της Αρμένικης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και αυτό της Εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης («Χίρς»).

Ο νόμος ΨΜΒ' του 1862 προέβλεπε την ίδρυση ψυχιατρικού καταστήματος στην πρωτεύουσα. Τις προηγούμενες δεκαετίες είχε προταθεί η αλλαγή χρήσης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, χωρίς όμως η ιδέα αυτή να υλοποιηθεί. Μια «κάποια λύσις» δόθηκε μέσω της παραχώρησης των Ιονίων Νησιών στο Ελληνικό Κράτος το 1864. Το Φρενοκομείο της Κέρκυρας ιδρύθηκε το 1838 υπό Βρετανική διοίκηση, κατόπιν πρωτοβουλίας του κυβερνήτη Sir Edward Douglas και λειτούργησε σε ένα πρώην στρατόνα στην συνοικία του Αγίου Ρόκκου.⁶⁸ Περιήλθε στο ελληνικό δημόσιο το 1864, στην ίδια περίπου χρονική περίοδο, ανάδυσης του ζητήματος νομοθέτησης, ίδρυσης και λειτουργίας φρενοκομείου. Από το 1860 το πλαίσιο λειτουργίας του επανακαθορίζεται με βάση τον Γαλλικό νόμο του 1838. Η Γαλλική σχολή ψυχιατρικής κυριαρχεί. Οι εισαγωγές, προέρχονταν κυρίως από τις όμορες περιοχές καθώς η απόσταση από τα κεντρικά αστικά κέντρα της χώρας έκαναν από δύσκολη έως απαγορευτική τη μετακίνηση και νοσηλεία.

3.1 Δρομοκαΐτειο

Αποτελεί το πρώτο ψυχιατρείο της πρωτεύουσας το οποίο δέχεται εισαγωγές από όλη τη χώρα και κυρίως από την Αθήνα. Η ίδρυση και λειτουργία του φιλοδοξούν να

⁶⁷ Πλουμπίδης, Ν., Δ. (1981) *Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα...*, σ. 3 – 32.

⁶⁸ Φιστέ, Μαρκέλλα, (2014). *Το Δρομοκαΐτειο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής. Ιστορική πορεία του ιδρύματος και διαχρονική εξέλιξη των κύριων νοσογραφικών και ψυχοπαθολογικών εννοιών.* (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα: Εθνικόν Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Ιατρική Σχολή. Ανακτήθηκε από: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=42679&lang=el>, σ. 20.

εξευρωπαϊσουν την ψυχιατρική νοσηλεία στην χώρα, ώστε να αποτελέσει πρότυπο νοσοκομείο. Η χρηματοδότηση του έργου προήλθε από την πρωτοβουλία του Χιώτη μεγαλέμπορου Ζώρζη Δρομοκαϊτή. Το κίνητρο του ανάγεται στο ζήτημα ψυχικής υγείας που ταλαιπώρησε την σύζυγό του, καθώς και στην στενή του σχέση του με ιατρούς και λόγιους της εποχής.⁶⁹ Στην διαθήκη που συντάσσει το 1880, ποσό της τάξης των πεντακοσίων χιλιάδων γαλλικών φράγκων προορίζεται για την σύσταση και τα λειτουργικά έξοδα του ιδρύματος.

Σύμφωνα με την άποψη του Δημήτρη Πλουμπίδη η ανάγκη για την ίδρυση ενός Φρενοκομείου στην Αθήνα προέκυψε από την αύξηση του πληθυσμού της, προς το τέλος του αιώνα καθόσον στα μέσα του αιώνα ο αριθμός των φρενοβλαβών είναι σχετικά μικρός και δεν συνιστά πρόβλημα. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης ωστόσο, υποστηρίζει πως η επιδημία χολέρας του 1854 εκτός από τις εκατόμβες των θυμάτων της, άφησε μεγάλο αριθμό προσώπων, γυναικών και κυρίως παιδιών απροστάτευτων. Αυτό θα είχε προκαλέσει και αύξηση των φρενοβλαβών χωρίς οικογενειακή προστασία, οι οποίοι περιφέρονταν στους δρόμους προκαλώντας το φόβο των περαστικών. Η έλλειψη ενός οργανωμένου υγειονομικού δικτύου είχε επίσης σαν αποτέλεσμα την ισχυροποίηση της ολιγομελούς ιατρικής κοινότητας, η οποία διεκδίκησε μια οργανωμένη, από την κρατική μηχανή αντιμετώπιση των φρενοβλαβών, όπου εκείνη θα διατηρεί την πρωτοκαθεδρία.⁷⁰

Σύμφωνα με Βασιλικό Διάταγμα του 1882, εγκρίνεται η σύσταση του φιλανθρωπικού ιδρύματος: «Ζώρζη και Ταρσή Δρομοκαϊτή». Το οικόπεδο παραχωρήθηκε από το ελληνικό δημόσιο στην Αγία Βαρβάρα, στις υπώρειες του όρους Αιγάλεω.⁷¹ Λίγους μήνες πριν την έναρξη λειτουργίας του ιδρύματος ψηφίζεται, ο νόμος ΑΦΙΔ': «Περί αδείας συστάσεως ιδιωτικού Φρενοκομείου εκ του κληροδοτήματος Δρομοκαϊτού». ⁷² Τα σχέδια κατασκευής, η διαρρύθμιση και ο εσωτερικός κανονισμός προσφέρονται αφιλοκερδώς κατόπιν διαμεσολάβησης του Δημητρίου Βικέλα, από τον Γάλλο ψυχίατρο και V. Lumier. Επανδρώνεται με ιατρικό προσωπικό που είχε ειδικευθεί κυρίως στην Γαλλία και διατηρεί την επαφή του με την διεθνή επιστημονική κοινότητα.⁷³

⁶⁹ Καραμανωλάκης, Β. (1997). *Η ανάδυση των ιδρυματικών θεσμών. Το Δρομοκαϊτείο φρενοκομείο (1880-1903)* (Διπλωματική Εργασία). Αθήνα: Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων, σ. 14.

⁷⁰ Καραμανωλάκης, Β. (1997). *ό.π.*, σ. 9.

⁷¹ Φιστέ, Μαρκέλλα, (2014). *Το Δρομοκαϊτείο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής...*, σ. 24.

⁷² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 114, 27-5-1887, σ. 529.

⁷³ Καραμανωλάκης, Β. (1998). Το Δρομοκαϊτείο Φρενοκομείο, 1887-1903: Όψεις της εγκατάστασης ενός ιδρυματικού θεσμού. *Μνήμων*, 20, σ. 47.

Η οργάνωση του ακολούθησε το μοντέλο ανεξάρτητων περιπτέρων – οικίσκων. Εξ' αρχής υπήρχε σαφής καταμερισμός ανάλογα με την βαρύτητα, το φύλο. Σημαντικό κριτήριο η οικονομική κατάσταση των νοσηλευομένων, με κύριο στόχο τον διαχωρισμό τους σε δύο κατηγορίες: ανώτερων και κατώτερων τάξεων. Ουσιαστικά προκύπτουν δύο ανεξάρτητα γειτνιάζοντα νοσοκομεία και αποφεύγεται ο συγχρωτισμός μεταξύ των τροφίμων των δύο τάξεων.⁷⁴

4. Ψυχική ασθένεια

Οι μεγάλες αλλαγές που επέφερε ο 19^{ος} αιώνας σε όλα τα επίπεδα είναι πεδίο προκλήσεων, τις οποίες η επιστημονική κοινότητα καλείται να διαχειριστεί, καθώς ο επαναπροσδιορισμός των ρόλων που είχαν στην κοινωνία η θρησκεία και η επιστήμη δημιουργούν νέες ισορροπίες.⁷⁵

Η επίκληση της βιοστατιστικής συναντιέται τον 19^ο αιώνα ως εργαλείο προσέγγισης της ψυχικής ασθένειας, αποτελώντας μια αναγωγιστική αναφορά στα μεταδοτικά νοσήματα που επίσης αποτυπώνονται σε επιδημιολογικούς δείκτες. Στα λοιμώδη νοσήματα έρχονται να προστεθούν οι ψυχικές ασθένειες και οι εκφάνσεις τους όπως οι νευροπάθειες και οι εξαρτησιογόνες ουσίες. Ο έλεγχος και η διαχρονική μελέτη της συμπεριφοράς του πλήθους θα ανατεθεί σε μια διακλαδική επιστήμη με θετικιστικό και αιτιοκρατικό χαρακτήρα, την Ψυχιατρική, η οποία με τη σειρά της θα στηριχθεί στα υποπεδία της κοινωνικής ψυχολογίας, της εγκληματολογίας, της κρανιολογίας, της βιολογίας, της ιατρικής, της φυλετικής ανθρωπολογίας, της ευγονικής, της κοινωνιολογίας που ωσμώνονται μέσα από τον κανονιστικό ιατρικό λόγο. Ο λόγος αυτός τοποθετείται και αναπτύσσεται γύρω από τις έννοιες της παρακμής και του εκφυλισμού και την μετατόπιση τους από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο.⁷⁶ Στα άρθρα εντοπίσαμε σχετική θεματολογία. Στις επόμενες παραγράφους περιγράφονται βασικές έννοιες εναρμονιζόμενοι με τον ψυχιατρικό Λόγο της εποχής.

⁷⁴ Αναγνωστοπούλου, Γ. (2013) *Κτίρια Δημόσιας Υγείας στην Αθήνα, 1833 – 1923* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/37443?lang=el#page/1/mode/2up>. σ. 448.

⁷⁵ Γαβρόγλου, Κ. (2004). *Το παρελθόν των Επιστημών ως ιστορία...*, σ. 112.

⁷⁶ Κόκκινος, Γ. (1997) *Η αμφιθυμία για την πόλη – η Ελληνική διανόηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 598 – 599.

1. Νευροπάθειες

Οι νευρικές ασθένειες συναντώνται στα άρθρα με τον όρο νευροπάθειες ή νευρασθένειες. Ο όρος νευροπάθεια προϋπήρχε, ωστόσο ο νεοϋορκέζος ηλεκτροθεραπευτής Geare Miller Beard της απέδωσε τα χαρακτηριστικά μίας διακριτής νόσου. Τα συμπτώματα περιελάμβαναν μία ιδιότυπη μελαγχολική κατάσταση, με χρόνια κόπωση των νεύρων που εμφανιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στους κόλπους των ελίτ. Για τον Beard η νευροπάθεια είχε χρησιμοποιηθεί ως μία γέφυρα ανάμεσα στα συμπτώματα αυτά και τα υποτιθέμενα οργανικά αίτια, καθιστώντας την το πρότυπο των επανομαζόμενων λειτουργικών ασθενειών. Η νέα διάγνωση έγινε εξαιρετικά δημοφιλής στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.⁷⁷

Οι νευρικές ασθένειες εγκιβωτίζονται στον σύγχρονο όρο: νευρώσεις, οι οποίες δεν συνδέονται με εμφανή οργανική βλάβη και αποτέλεσαν περισσότερο νευρολογικό παρά ψυχιατρικό αντικείμενο τουλάχιστον το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.⁷⁸ Στην προσέγγιση αυτή συνετέλεσε η αδυναμία εντοπισμού ανατομικών δομών στην δυσλειτουργία των οποίων μπορούσε να αναχθούν, καθώς και η διαπίστωση ότι οι υστερικοί και νευρασθενικοί ασθενείς δεν θεραπεύονταν με ηλεκτροθεραπεία, καταιωνισμούς, δίαιτα ή μαλάξεις αλλά μέσω τη ανάπτυξης θεραπευτικής σχέσης με το γιατρό δηλαδή την ψυχοθεραπεία.⁷⁹ Η σταδιακή επέκταση της ψυχιατρικής πέραν των ανιάτων και κληρονομικών ψυχικών νόσων σε ελαφρύτερες και παροδικές καταστάσεις είχε επαγγελματική σημασία για τους ψυχιάτρους, καθώς σήμαινε την ενασχόλησή τους με περισσότερους και κατά βάση πιο εύπορους ασθενείς σε σχέση με αυτούς που νοσηλεύονταν στα άσυλα.⁸⁰

2. Εκφυλισμός

Ο όρος: *εκφυλισμός* συναντάται συχνά στην αρθρογραφία. Οι ανησυχίες των αρθρογράφων σχετίζονται με την εκβιομηχάνιση και τις συνέπειές της όπως η αστικοποίηση, η προλεταριοποίηση και η ριζοσπαστικοποίηση. Η έννοια του *εκφυλισμού* (degeneration) στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αφορούσε τον γενικότερο πολιτικό, λογοτεχνικό, φιλοσοφικό και ψυχιατρικό λόγο της εποχής. Ο όρος

⁷⁷ Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*. Αθήνα: Βάσια Λέκκα & Εκδόσεις futura, σ. 97.

⁷⁸ Shephard, B. (2000). *A War of Nerves*, London: Jonathan Cape, σ. 8.

⁷⁹ Oppenheim, J. (1991). *'Shattered Nerves': Doctors, Patients, and Depression in Victorian England*, New York: Oxford University Press, 1991, σ. 15.

⁸⁰ Shorter, E. (2005) *A Historical Dictionary of Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press, σ. 145 και Oppenheim, J. (1991). *'Shattered Nerves'*, ό.π., σ. 9.

πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην φυσική ιστορία και ανάγεται ως αιτία των φρενοπαθειών, της εξαθλίωσης και της φτώχειας. Ο εκφυλισμός είχε ως βάση του τη θεωρία της κληρονομικότητας και τεκμηριώθηκε με το έργο του Γάλλου Bénédict – Augustin Morel (1809 - 1873), ιατρικού διευθυντή του ασύλου του St.-Yon κοντά στη Rouen.

Σύμφωνα με τη θεωρία, το εκφυλισμένο άτομο δεν εξελίχθηκε ομαλά στην κοινωνική του ζωή με αποτέλεσμα την αδυναμία προσαρμογής στην κοινωνική πραγματικότητα. Η απόκλιση από ένα ιδανικό τύπο ανθρώπου μεταφερόταν κληρονομικά από γενιά σε γενιά, αν δεν διακοπτόταν από επιγαμίες με υγιή άτομα. Οι απόγονοι των έκφυλων οικογενειών πάσχουν διανοητικά και τελικά ο θεσμός της οικογένειας εκλείπει, λόγω της στειρότητας που συνοδεύει τον εκφυλισμό. Πίσω από αυτή την πορεία εντοπίζονταν ποικίλοι φυσικοί και ηθικοί παράγοντες, όπως η επίδραση από ψυχαδραστικές ουσίες, η ανθυγιεινή και ακατάλληλη κατοικία, η διατροφή και οι συνθήκες εργασίας, οι λιμοί και οι επιδημίες, έως και η σύσταση του εδάφους και του αέρα.⁸¹ Όπως αναφέρει η Δέσπω Κριτσωτάκη: «η θεωρία εμπλουτίστηκε με δαρβινικές θεωρίες όπως η φυσική επιλογή, η κληρονομικότητα και ο αγώνας για επιβίωση».⁸²

Η κατηγορία των εκφυλιστικών νευροπαθειών σύμφωνα με την κατάταξη και την ορολογία που την ακολουθεί, περιλαμβάνει: «τους βλάκες, τους μωρούς, τους μικρόνους και τους ανισόρροπους».⁸³ Αυτή η ταξινόμηση εντοπίζεται και στην αρθρογραφία. Ο ιατρικός λόγος της περιόδου έχει ως αφετηρία αυτή την μετατόπιση από την έννοια του ατομικού εκφυλισμού σε αυτή του συλλογικού, γεγονός που επέφερε την προσαρμογή και των νοσολογικών μοντέλων στην συμπεριφορά των μαζών.⁸⁴

3. Εξαρτησιογόνες ουσίες

Οι εξαρτησιογόνες ουσίες παραπέμπουν κυρίως σε χημικά παρασκευάσματα που είχαν φαρμακευτική χρήση και καταναλώνονταν με πρωτοβουλία των ενδιαφερομένων και χωρίς ιατρική συνταγή. Προϊόντος του χρόνου θα αποτελέσουν αντικείμενο αυστηρών

⁸¹ Bénédict-Augustin Morel, *Traité des Dégénérescences Physiques, Intellectuelles et Morales de l'Espèce Humaine et des Causes qui produisent ces Variétés Maladies*, τ. 1, Paris: J.-B. Baillière, 1857, σ. 47-65.

⁸² Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 199 – 203.

⁸³ Καραμανωλάκης, Β, (1997). *Η ανάδυση των ιδρυματικών θεσμών...*, σ. 40.

⁸⁴ Κόκκινος, Γ. (1997) *Η αμφιθυμία για την πόλη – η Ελληνική διανόηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, η Πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας. Αθήνα, Νοέμβριος. σ. 600, 1.

περιορισμών στην παραγωγή, την εμπορία και τη χρήση τους. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το χασίς, τα παράγωγα του οπίου (μορφίνη και ηρωίνη), η κοκαΐνη και ο αιθέρας με την εξαίρεση του καπνού ή του οινόπνευματος. Το οινόπνευμα παρουσιάζει πολλές διαφορές λόγω της ιστορικής του πορείας, της κοινωνικής και πολιτισμικής του ενσωμάτωσης καθώς και της οικονομικής του σημασίας στην Ευρώπη και κατ' επέκταση στη χώρα μας.⁸⁵ Δεν τέθηκε υπό περιορισμό, με εξαίρεση τις Ηνωμένες Πολιτείες του Μεσοπολέμου.

Η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών υπήρχε σχεδόν ανέκαθεν. Η χρήση του οπίου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ασία και η χρήση του αλκοόλ περισσότερο στην Ευρώπη. Η Ιατρική εισέρχεται στο πεδίο της αντιμετώπισης του αλκοολισμού ή της οπιομανίας όταν το φαινόμενο μεταβαίνει από ατομικό σε κοινωνικό, που απειλεί την συνοχή και της κοινωνίας. Ο μέθυσος, ο οπιομανής, όπως ο άστεγος και ο περιθωριακός είναι χαρακτηριστικές φιγούρες με στερεοτυπική αποτύπωση στην συλλογική μνήμη. Στα μάτια του μέσου ανθρώπου αυτά τα χαρακτηριστικά, αποτελούν την πρώτη ύλη που εγκιβωτίζονται και συγχρωτίζονται σε μια φανταστική ενιαία φιγούρα, που απειλεί το κοινωνικό οικοδόμημα. Η τήρηση της τάξης εναπόκειται κυρίως σε κρατικούς μηχανισμούς, όπως η Αστυνομία. Όπως αποδεικνύεται στην πορεία, αυτός ο τρόπος προσέγγισης, έχει δυσανάλογα μεγάλο τίμημα σε σχέση με την δημιουργία μηχανισμών επιτήρησης. Η εξουσία παραχωρεί την αρμοδιότητα του ελέγχου της κρίσης και της συμμόρφωσης των κάθε λογής «περιθωριακών» σε αυτούς τους μηχανισμούς.

4. Φύλο και ψυχική ασθένεια

Η σχέση του φύλου με την ψυχική ασθένεια παίζει σημαντικό ρόλο στην ψυχιατρική θεωρία της περιόδου και εντοπίσαμε αντίστοιχες αναφορές. Στα άρθρα ανιχνεύονται διαφορές σχετικά με τα τις αιτίες, τις εκδηλώσεις και την αναλογία εμφάνισης ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Αυτές οι διαφορές ανάγονται στο θεωρητικό πλαίσιο της ψυχικής ασθένειας, που διαμορφώνεται την περίοδο αναφοράς. Σε σχέση με τις αιτίες, στους άνδρες τα ατυχήματα, το επάγγελμα, οι αλκοολικές και αφροδίσιες καταχρήσεις, η υπερβολική μελέτη, η ανησυχία για την συντήρηση της οικογένειας και η ενασχόληση με τις δημόσιες υποθέσεις αποτελούν τις πλέον

⁸⁵ Γκοτσίνας, Κ. (2021). *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 35.

διαδομένες στην επιστημονική κοινότητα.⁸⁶ Στις γυναίκες ως αιτίες προσδιορίζονται οι σωματικές επιδράσεις που σχετίζονται με αναπαραγωγικές λειτουργίες όπως η έμμηνο ρήση, η εγκυμοσύνη, ο τοκετός, η λοχεία, ο θηλασμός και η εμμηνόπαυση.⁸⁷ Σε σχέση με την αναλογία, στον πληθυσμό των ψυχιατρικών πλειοψηφούσε ο ανδρικός πληθυσμός, χωρίς αυτό το ποσοστό να μπορεί να προτυπωθεί και στον γενικό πληθυσμό. Οι ψυχίατροι εξηγούσαν τις διαφορές υποστηρίζοντας πως η αναλογία διαφοροποιούνταν ανάλογα με την εποχή, την χώρα τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής. Για παράδειγμα ο επιπολασμός της φρενοπάθειας ήταν διαφορετική μεταξύ αστικών και αγροτικών πληθυσμών και ανάμεσα ανώτερων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁸⁸

Στην Ελλάδα οι δύο γιατροί του Δρομοκαϊτείου, ο Χριστόδουλος Τσιριγώτης και ο Μιχαήλ Γιαννήρης απέδιδαν τη μικρή παρουσία γυναικών στο ίδρυμα, στην έγκρατη ιδιωτική ζωή των Ελληνίδων που ασχολούνται αρκετά με τα του οίκου τους και λιγότερο με τον δημόσιο βίο, με αποτέλεσμα την μικρότερη έκθεση σε παθογόνους παράγοντες όπως τα οικονομικά και επαγγελματικά προβλήματα, οι πνευματικές ανησυχίες, η πνευματική εργασία και οι καταχρήσεις.⁸⁹

Μία χαρακτηριστική περίπτωση έμφυλης διάστασης είναι η υστερία, η οποία σε όλη την υπό εξέταση περίοδο έτεινε να θεωρείται συχνότερη στις γυναίκες και κυρίως στις νεώτερες.⁹⁰ Η υστερία και ο υστερικός χαρακτήρας αποτελούσε όψη της γυναικείας φύσης με συμπτώματα όπως το ευμετάβλητο της διάθεσης, η ιδιοτροπία, ο ενθουσιασμός, η αυταρέσκεια, η ματαιοδοξία, η τάση για ρομαντισμό και ερωτισμό καθώς και κινητικότητα των ιδεών και των συναισθημάτων.⁹¹ Η υστερία μπορούσε να οδηγήσει και σε κανονική φρενοπάθεια εφόσον οι υστερικές κρίσεις επέμεναν.

⁸⁶ Hammond, W. *A Treatise on Insanity in its Medical Relations*, New York, 1883, σ. 117 και Craig M. *Psychological Medicine. A Manual of Mental Diseases for Practitioners and Students*, γ' έκδοση, London: J. Churchill, 1917, σ. 34.

⁸⁷ Craig, M. *Psychological Medicine*, ό.π., σ. 34.

⁸⁸ Esquirol J, E, D. *Des Maladies Mentales: Considérées sous les Rapports Médical, Hygiénique et Médico-Légal*, τ. 1, Paris: J.-B. Baillière, 1858, σ 35 – 38.

⁸⁹ Γιαννήρης, Μ. *Αι Φρενοπάθειαι εν Ελλάδι: Μελέτη επί Στατιστικών και Κλινικών Παρατηρήσεων*, Σύρος, 1898 σ. 5-6.

⁹⁰ Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 228.

⁹¹ Micale, M. (1995). *Approaching Hysteria: Disease and its Interpretations*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, σ. 230 - 234.

5. Ηθική θεραπεία

Η Ψυχιατρική συγκροτείται ως αυτοτελής επιστημονική οντότητα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σε ένα χώρο που της «ανήκει», το άσυλο.⁹² Ο χώρος αυτός την διαχωρίζει και σκιαγραφεί ένα αυτόνομο μεθοδολογικό πλαίσιο, σε σχέση με την κλασική κλινική – που αποτέλεσε προνομιακό χώρο της γενικής ιατρικής. Το νέο αυτό πρόταγμα αποτυπώνεται και στην αλλαγή της θεραπευτικής φιλοσοφίας και αντιμετώπισης της φρενοπάθειας. Ο περιορισμός, η απομόνωση καθώς και η πιο βάρβαρη μέθοδος της ακινητοποίησης με αλυσίδες αποτελούσε συνήθη πρακτική. Ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα εμφανίζονται θεραπευτικές παρεμβάσεις και τεχνικές προς μία διαφορετική κατεύθυνση. Η κατασταλτική πρακτική, η απομόνωση και η αποχή από την συμμετοχή στις καθημερινές δραστηριότητες αμφισβητούνται και δέχονται έντονη κριτική.

Αναδύεται μια νέα προσέγγιση της ψυχικής νόσου, η οποία αρχίζει να εξαπλώνεται. Θεωρείται ανατρεπτική σε σχέση με τις έως τότε μεθόδους. Έως τότε ο ψυχικά ασθενής είναι κατά βάση περιθωριακός κι ενίοτε επικίνδυνος για το κοινωνικό οικοδόμημα. Το όλο εγχείρημα προϋποθέτει την ανάγκη παρατήρησης που με τη σειρά της χρειάζεται την αποκοπή από τις αλυσίδες του και την έκθεση του στα μάτια της επιστήμης. Η τεχνική αυτή της διέρχεται από την πειθαρχία που αναπτύσσεται εντός του ψυχιατρείου που μαζί με άλλα ιδρύματα, χρησιμοποιείται για να κατασκευάσει «χρήσιμα άτομα» συμπληρώνει ο Φουκώ.⁹³

Η νέα μέθοδος θεραπείας ονομάστηκε *ηθική*, καθώς προάγει την παιδαγωγική και την συμμετοχή σε δραστηριότητες του ασύλου, καθώς και στην εργασία. Η όλη προσέγγιση στηρίζεται στην απαλοιφή των ασυλιακών πρακτικών από το πλάνο της θεραπείας. Η ηθική θεραπεία προϋπήρχε και είχε μακρά παράδοση, ωστόσο ο Pinel την τοποθετεί επί επιστημονικής βάσης, καθιστώντας την βασικό θεραπευτικό μέσο.⁹⁴ Εκτός της Γαλλίας αντίστοιχες προσπάθειες λαμβάνουν χώρα και σε άλλες χώρες όπως η Αγγλία, η Γερμανία και η Ιταλία. Χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το περιοδικό *Εστία*.⁹⁵

⁹² Τζανάκης, Μανώλης (2003), *Μετασχηματισμοί της υποκειμενικότητας και καθημερινότητα. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα*. (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Ανάκτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/31853?lang=el#page/1/mode/2up>, σ. 79.

⁹³ Φουκώ, Μ. 1976). *Επιτήρηση και τιμωρία – η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 278.

⁹⁴ Τζανάκης, Μ. (2008). *Πέραν του ασύλου, Η κοινοτική ψυχιατρική και το ζήτημα του υποκειμένου*, Αθήνα: Προσχέδιο, σ. 35.

⁹⁵ Ανώνυμος, «Επίσκεψις εις φρενοκομείον» (εκ του Γερμανικού) ,Περιοδικό *Εστία*, αρ. 439, 27 Μαΐου 1884, σ. 344 – 349 και αρ. 442, 17 Ιουνίου 1884, σ. 391 – 395.

Εν έτει 1826 εν Γαλλία ο Φίλιππος Πινέλ και εν Αγγλία ο μέγας ανήρ και ιατρός Βιλλίζ είτα δέ ο Κουλλέν, ήνοιζαν νέαν οδόν προς θεραπείαν των φρενοβλαβών, βασιζόμενην επί της φιλανθρωπίας [...] εγκατέλιπον και τα απλούστατα μέσα του καταναγκασμού, δηλ. τον καταγκαστικόν χιτώνα και την έδραν.

Η ηθική θεραπεία έρχεται σε αντίθεση με την φυσική θεραπεία των παραδοσιακών θεραπευτικών μέσων, όπως η αφαίμαξη ή ο υποκλυσμός. Στοχεύει στην απελευθέρωση των συναισθημάτων σε σχέση με την παραδοσιακή προσέγγιση που απευθυνόταν στο σώμα. Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στην ανάγκη δημιουργίας θεραπευτικής σχέσης μεταξύ ιατρού και υποκειμένου.⁹⁶ Η παρατήρηση της καθημερινότητας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη αυτής της σχέσης. Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα εντός του ασύλου – ψυχιατρείου που σαν διευρυμένη δομή θα γενικευτεί στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Η έννοια *ηθικοποίησης* ανιχνεύεται και στα άρθρα. Αναφέρεται, όχι μόνο στην αντιμετώπιση των φρενοπαθών αλλά εμπεριέχεται σε μια γενικότερη θεωρία για την διευθέτηση και λοιπών ζητημάτων ψυχικής υγείας όπως οι νευροπάθειες, οι υποχονδρίες και οι μελαγχολίες. Αντίστοιχες θεωρίες αναπτύσσονται και για ευρύτερα ζητήματα που άπτονται κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως τα σωφρονιστήρια, οι φυλακές και τα σχολεία. Η ηθική διαπαιδαγώγηση θεωρείται και ως αντίδοτο στα ηθικά ελαττώματα των κοινωνιών της εποχής.⁹⁷

⁹⁶ Τζανάκης, Μ. (2008). *Πέραν του ασύλου...*, σ. 36.

⁹⁷ Εμμανουήλ, Ευάγγελος, «Περί ψυχοιατρείας», *Περιοδικό Όμηρος*, αρ. 1, 1878, σ. 16 – 23.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ

1. Τίτλοι περιοδικών που αποδελτιώθηκαν

Το περιοδικό: *Αθηναῖς*⁹⁸ φιλοξενεί μόνιμη στήλη με τίτλο: «εκ των επιστημόνων διάφορα», με αρκετά άρθρα που αφορούν θέματα ανατομίας, πρώτων βοηθειών, ιατρικής, δημόσιας υγείας, για την διφθερίτιδα, τη ναυτία, την πολυσαρκεία, την αιμόπτυση, καθώς και την άσκηση της ιατρικής.

Η *Ακρόπολις Φιλολογική*⁹⁹ δημοσιεύει τακτικά κείμενα που αφορούν ζητήματα δημόσιας υγείας, εμβολιασμούς, πρώτες βοήθειες, υγιεινής, θνησιμότητας και ελονοσίας.

Στην *Εστία*¹⁰⁰ δημοσιεύονται σε σταθερή βάση άρθρα με αντικείμενο γενικότερα ζητήματα υγείας, όπως οι πρώτες βοήθειες, η υγιεινή, οι μεταδοτικές ασθένειες (χολέρα, διφθερίτιδα, ελονοσία, ιλαρά, λύσσα, άνθρακας, ευλογιά) τα εμβόλια, η διατροφή, η πρόνοια (ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία), η παιδαγωγική και η ψυχική υγεία. Αρκετά προέρχονται από ερανισμό από τον ξένο τύπο, ενώ άλλα αποτελούν εργασίες Ελλήνων συντακτών. Οι αρθρογράφοι υπογράφουν πολλές φορές με τα αρχικά τους ή και καθόλου. Από τα επώνυμα άρθρα σημειώνουμε το όνομα του ιατρού και καθηγητή Πανεπιστημίου Νικόλαου Μάκκα ο οποίος δημοσιεύει τακτικά περί της υγιεινής των νοσοκομείων. Ο δημοσιογράφος Σπυρίδων Παγανέλης δημοσιεύει για την: «Φιλανθρωπία εν Αθήναις» με εκτεταμένες αναφορές σε Ορφανοτροφεία όπως το «Αμαλίσιον», το «Χατζή Κώστα» και το «Πτωχοκομείον».

Ο Ιατρός και Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Αθήνας Ιωάννης Φουστάνος αρθρογραφεί τακτικά στην *Εστία*. Ο Φουστάνος εργάζεται στο Νοσοκομείο της Ερμούπολης και είναι εκδότης του αξιόλογου μηνιαίου περιοδικού: «Ιατρική

⁹⁸ Εκδίδεται στην Αθήνα από το 1876 έως το 1882, σε συνολικά 156 φύλλα. Έως το 1878 κυκλοφορεί με υπότιτλο: «Εφημερίς των νέων» και για την υπόλοιπη περίοδο ως: «Εφημερίς μετά εικονογραφιών» με σκοπό: «την εν γένει ανάπτυξιν, άμα δε και τέρψιν της νεότητος». Η ύλη της περιλαμβάνει διάφορες κατηγορίες θεμάτων, όπως ενημερώνει τον αναγνώστη στο πρώτο τεύχος.

⁹⁹ Εκδίδεται στην Αθήνα για δύο χρόνια, 1888 και 1889. Κυκλοφορεί κάθε Κυριακή και είναι δεκαεξασέλιδη. Η ύλη περιλαμβάνει διηγήματα, μυθιστορήματα, φιλολογικά, βιογραφικά και ιστορικά κείμενα. Κύριοι συντάκτες οι Αριστείδης Παναγιωτίδης και Κωνσταντίνος Πρασσάς.

¹⁰⁰ Η *Εστία* εκδιδόταν στην Αθήνα κάθε Κυριακή από το 1876 έως το 1895 στην Αθήνα. Διευθυντής ήταν ο Γ. Δροσίνης και για ένα μικρό διάστημα ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Από το 1894 κυκλοφορεί σε καθημερινή βάση ως εφημερίδα πλέον, που συνεχίζει έως και σήμερα την έκδοσή της. Το τράβηγμα της ανέρχεται σε 3.000 φύλλα το 1890 και 2.000 το 1892. Αποτέλεσε πρότυπο για τα υπόλοιπα περιοδικά ποικίλης ύλης τα οποία ακολούθησαν τις κατευθυντήριες γραμμές της. Η στροφή της προς τον δημοτικισμό με σκοπό το άνοιγμα προς τους νέους είχε ως συνέπεια να οδηγηθεί σε οικονομικό αδιέξοδο και την μετατροπή της σε ημερήσια εφημερίδα.

Πρόοδος», που εκδίδεται επίσης στην πρωτεύουσα των Κυκλάδων. Στις στήλες του φιλοξενούνται άρθρα που καλύπτουν όλο το φάσμα των ιατρικών ειδικοτήτων. Σημειώνουμε την αναφορά στην χρήση του χασίς, καθώς και το ότι καταπιάνεται με ζητήματα όπως ο υπνωτισμός.¹⁰¹

Ο Αρχίατρος Θεόδωρος Χ. Φλωράς αρθρογραφεί τακτικά. Τα ενδιαφέροντά του αφορούν γενικότερα ζητήματα περί υγείας αλλά και ψυχικής. Γεννημένος στη Σιάτιστα, σπούδασε στην Μεγάλη του Γένους Σχολή και στην Λειψία, ενώ μεγάλο μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη. Διετέλεσε αρχισυντάκτης στο περιοδικό *Κλειώ* που επίσης εκδίδεται στην Λειψία. Δημοσιεύει τακτικά άρθρα που περιέχουν στοιχεία για τις νευροπάθειες, τον φόβο, την ανάπαυση και την αιτιολογία των ασθενειών.

Στο περιοδικό: *Ιλισσός*¹⁰² εντοπίσαμε θεματολογία σχετικά με τις φρενοπάθειες.

Στο περιοδικό: *Κλειώ*¹⁰³ της Λειψίας, εμπεριέχεται τακτικά, σχετική αρθρογραφία. Ο Αρχίατρος Θεόδωρος Χ. Φλωράς αναλαμβάνει αρχισυντάκτης, για όσο διάστημα παρέμεινε στην Γερμανία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει αρθρογραφεί και στην Εστία. Δεν εντοπίσαμε επώνυμο άρθρο του στην *Κλειώ*, πλην ενός. Τα σχετιζόμενα με θέματα ψυχικής υγείας φέρουν υπογραφή τα αρχικά: «ΔΡ. Ε.Μ.», το ψευδώνυμο «Ασκληπιιάδης», καθώς κι ένα ενυπόγραφο του Αυστριακού Καθηγητή F. Heinrich Kisch. Το περιοδικό δημοσιεύει αρκετά άρθρα περί πρώτων βοηθειών, ανατομίας, επαγγελματικής υγείας, μικροβιολογίας και παιδαγωγικής. Τα σχετιζόμενα με ψυχική υγεία αναφέρονται στις νευροπάθειες και την χρήση ψυχοδραστικών ουσιών.

Στο περιοδικό *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρηση*¹⁰⁴ εντοπίσαμε περιεχόμενο σχετικά με την κληρονομική επιληψία, τη φυματίωση, τα μικρόβια καθώς και πρακτικά διεθνών συνεδρίων και μάλιστα αυτών που λαμβάνουν χώρα στις δύο μεγάλες πόλεις

¹⁰¹ Δέγλερης, Ν. (1980). *Συμβολή στην μελέτη του Ελληνικού Ιατρικού Τύπου του ΙΘ' αιώνα...*, 145 – 152.

¹⁰² Μηνιαίο περιοδικό που εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1868 έως το 1872. Διευθυντής ο Θαλής Αντωνιάδης και συνεκδότης από το 1870, ο Ι.Χ. Κουρτέλης.

¹⁰³ Εκδίδεται στην Λειψία από το 1886 έως το 1891 από τον Π. Γεωργιάδη Ζυγούρη. Πρόκειται για ιδιαίτερα προσεγμένο εικονογραφημένο περιοδικό. Δημοσιεύει πρωτότυπα άρθρα που στέλνονται από την Ελλάδα, αλλά επιλέγει και κείμενα από τα Γερμανικά, καθώς αυτά «υπερτερούν» σε σχέση με τα υπόλοιπα ελληνικά περιοδικά. Από τυπογραφικής άποψης η *Κλειώ* μαζί με τον Έσπερο δεν αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα ελληνικού περιοδικού, καθόσον η τυπογραφική ποιότητα είναι ανώτερη σε σχέση με τα εγχώρια περιοδικά.

¹⁰⁴ Ο «Νεολόγος» όπως είναι ευρέως γνωστός εκδίδεται πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και μετά το 1897 στην Αθήνα. Το πρώτο φύλλο εκδίδεται το 1866 και ο κύκλος ολοκληρώνεται το 1899. Εκδότης ο Σταύρος Βουτυράς και ο τίτλος συμπληρώνεται ανάλογα με τον τόπο έκδοσης. Η έκδοση του συνεχίζεται υπό νέα διεύθυνση και διακεκομμένα, έως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Αποτελεί παράδειγμα εντύπου που σχοινοβατεί μεταξύ περιοδικού και εφημερίδας. Εκδίδεται ως παράρτημα της εφημερίδας: «Η Εβδομαδιαία».

της Αυστροουγγαρίας. Οι όποιες αναφορές σε θέματα ψυχικής υγείας εμπεριέχονται σε αυτά τα άρθρα.

Το περιοδικό: *Ομηρος*¹⁰⁵ δημοσιεύει αρκετά περί ψυχιατρείων, σωφρονιστηρίων με έμφαση στην περιγραφή των συνθηκών λειτουργίας τους, καθώς και περί «ψυχοϊατρείας» (ψυχιατρικής, όπως θα επικρατήσει στην πορεία του χρόνου).

Το περιοδικό *Παρνασσός*¹⁰⁶ συνδέεται με τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του Πανεπιστημίου και φαίνεται να υπηρετεί το εκλαϊκευτικό εγχείρημα. Αποτελεί όργανο του ομώνυμου συλλόγου. Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα διευρύνει τις δραστηριότητές του φιλοδοξεί να μετατραπεί σε φορέα με κοινωφελές έργο και εθνική δράση στο γύρισμα του αιώνα.¹⁰⁷ Δεν αποτελεί αμιγώς περιοδικό ποικίλης ύλης καθώς η θεματολογία του μπορεί να προσομοιάζει με την αντίστοιχη ενός επιστημονικού περιοδικού. Τα άρθρα περί υγείας πραγματεύονται θέματα όπως οι τροφές, η σχολική υγιεινή και τα μεταδοτικά νοσήματα. Δεν εντοπίσαμε άμεσες αναφορές σε θέματα ψυχικής υγείας. Οι σχετικές αναφορές εμπεριέχονται σε άρθρα σχετικά με το πεδίο της εγκληματολογίας, όπως περί αυτοκτονιών και ανθρωποκτονιών. Στα άρθρα αυτά ανιχνεύεται ένας διάλογος που αφορά την διασύνδεση παραβατικής συμπεριφοράς και φρενολογίας. Αρκετά από τα ονόματα των συντακτών συναντώνται και στους εθνικούς κύκλους της εποχής όπως ο Νεοκλής Καζάζης, ο Τιμολέων Ηλιόπουλος, ο Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, ο Δ.Π. Λάμπρος και ο Τιμολέων Αργυρόπουλος. Αρκετοί εξ αυτών τους συναντώνται στην ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, πρόδρομο της Εθνικής Εταιρείας με σημαντικό ρόλο ως ομάδα πίεσης στην εξώθηση της Ελληνικής πλευράς στην κήρυξη του Ελληνο - Οθωμανικού Πολέμου του 1897.

¹⁰⁵ Εκδίδεται στην Σμύρνη από τον ομώνυμο Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο από το 1873 έως το 1878. Ενδιαφέρον, πως εκδίδεται εκτός Ελληνικού Κράτους, στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου και σε χρόνο σχετικά πρότερο των υπολοίπων. Η κυκλοφορία ενός περιοδικού στα πλαίσια λειτουργίας ενός συλλόγου με φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα είναι συνηθισμένο φαινόμενο αν λάβουμε υπόψη μας και το παράδειγμα του «Παρνασσού» του οποίου η ίδρυσή λαμβάνει χώρα την ίδια περίοδο. Σκοπός του περιοδικού είναι η: «εθνική ανάπλασις της ευρύτερης Ανατολής».

¹⁰⁶ Εκδίδεται από το 1877 έως το 1895. Αποτέλεσε όργανο του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Από το 1896 αντικαταστάθηκε από την «Επετηρίδα» και επανεκδόθηκε από το 1955. Μηνιαίο περιοδικό με ποικίλες δημοσιεύσεις που περιλαμβάνουν άρθρα, ανακοινώσεις, μελέτες, καθώς και τις εκδόσεις των εργασιών που λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του συλλόγου. Αρχισυντάκτης του περιοδικού αναλάμβανε ο εκάστοτε πρόεδρος του συλλόγου («ex officio»), ο οποίος προσάρμοζε ανάλογα και το περιεχόμενο. Στην ίδρυση του συλλόγου πρωτοστάτησαν οι γιοί του Παύλου Λάμπρου και την προεδρία τα πρώτα χρόνια, μοιράζονται ο Εμμανουήλ Δραγούμης και ο Τιμολέων Αργυρόπουλος.

¹⁰⁷ Μεργούπη – Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...*, σ. 135.

Στο περιοδικό *Φιλολογική Ηχώ*,¹⁰⁸ εντοπίσαμε άρθρο που αναφέρεται στην περιγραφή του Γεώργιου Βιζυηνού κατά τη νοσηλεία του στο Δρομοκαΐτειο.

2. Θεματικές ενότητες

Τα άρθρα ομαδοποιήθηκαν σε 4 θεματικές ενότητες:

A. Νευρικές - Ψυχικές Ασθένειες

Στο περιοδικό: *Ιλισσός* δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες, άρθρο που αφορά τις φρενοπάθειες. Πρόκειται για την λόγο που εκφωνήθηκε στον Φιλολογικό Σύλλογο *Βύρων*, από τον Πολ. Ιω. Παπαιωάννου.¹⁰⁹ Αποτελεί ένα από τα πρώτα χρονικά άρθρα, καθώς δημοσιεύεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Οι φρενοπάθειες τονίζει ο αρθρογράφος στην εισαγωγή αποτελούν θέμα γενικότερου ενδιαφέροντος και όχι μόνο αμιγούς ιατρικού. Χρησιμοποιεί την φρενοπάθεια ως όρο «ομπρέλα» στις οποίες εντάσσει τις επιμέρους εκφάνσεις των ψυχικών παθήσεων.

Ο συντάκτης ξεκινά με μία αναφορά στην έννοια της ψυχής στην Αρχαία Ελλάδα και την αντιπαραβάλλει με την αλλαγή στο περιεχόμενο της έννοιας, που επέφερε η έλευση του Χριστιανισμού. Κάνει αναφορά στις βασικές φιλοσοφικές θεωρίες περί της σχέσης ψυχής και σώματος και πως αυτές μορφοποιούνται σε δύο βασικά φιλοσοφικά ρεύματα κατά τη διάρκεια των αιώνων: σε αυτό που αποδέχεται την ύπαρξη ψυχής, τους «πνευματισταί» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και το δεύτερο, τους «υλισταί» οι οποίοι: «πρεσβεύουσιν ότι ψυχή δεν υπάρχει». Ως τρίτη θεώρηση αναφέρει τους «πανθεϊσταί», που στην πορεία του χρόνου ενοποιείται με το πρώτο. Κομβικό σημείο θεωρεί την έλευση του Χριστιανισμού. Ο Παπαϊωάννου επιχειρηματολογεί υπέρ της ύπαρξης ψυχής.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται μια γενικότερη αντιπαράθεση μεταξύ «ψυχολογιστών» και «υλιστών». Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Καραβάτος η φρενολογία χλευάζεται από τους πρώτους και αποσιωπάται από τους δεύτερους.¹¹⁰ Η πάλη μεταξύ του «πνευματισμού και του υλισμού» φαίνεται να απασχολεί την ελληνική διανόηση ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας, σε σχέση και με πεδία όπως η παιδαγωγική.

¹⁰⁸ Περιοδικό εβδομαδιαίας κυκλοφορίας που εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη από το 1893 έως το 1897. Ιδρυτής και διευθυντής του ο γιατρός Θ. Φαληρέας (Βέης).

¹⁰⁹ Παπαιωάννου, Ι. Πολ., «Περί φρενοπαθειών», *Περιοδικό Ιλισσός*, αρ. τ. 4, 30 Ιουνίου 1871, σ. 73 – 76 και αρ. 5, 15 Ιουλίου 1871, σ. 102 - 104.

¹¹⁰ Καραβάτος, Θ. (1991). *Τα πρώτα βήματα της Ψυχολογίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, σ. 14.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας στέκεται κριτικά στην διαδεδομένη δαρβινικής προελεύσεως θεωρία περί κρανιοσκοπίας, με την εξαίρεση των περιπτώσεων του λεγόμενου κρετινισμού. Διαιρεί τις ψυχικές παθήσεις ανάλογα με την αιτία και την συσχετίζει με την σωματική λειτουργία όπου: «βλάπτεται [...] α. το ορεκτικόν, [...] β. το συναισθητικόν [...] γ. η γνωστική δύναμις της ψυχής [...] και δ. πάσαι αι ψυχικαί λειτουργίαι πάσχουσιν».

Στην πρώτη κατηγορία ψυχικών παθήσεων εντάσσει τη: «μονομανία [...] μίαν και την αυτήν ιδέαν», που: «δεσμεύει την ηθικήν ελευθερίαν του ανθρώπου» και ωθεί προς το έγκλημα. Η δεύτερη αφορά την «λυπομανία ή μελαγχολία» στις οποίες κυριαρχεί η «αποχαύνωση», η οποία ωθεί προς την «βλακίαν». Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει την «μανία», η οποία «συνίσταται εις τον έκτακτον ερεθισμόν και έξαρσιν των πνευματικών ενεργειών» που καταλήγει στην «παραφροσύνην (αδυναμίαν του ορθώς σκέπτεσθαι)». Θέτει την «υποχονδρίαν» ως αντίθετο της μελαγχολίας και εστιάζει την περιγραφή της διαταραχής στο «υπερτονισμένο εγώ», με σύγχρονους όρους¹¹¹. Στην τέταρτη κατηγορία: «πάσαι αι ψυχικαί λειτουργίαι πάσχουσιν» και οι εκδηλώσεις περιλαμβάνουν: «ζωώδη κατάσταση και κατάπτωσι των ψυχικών ενεργειών [...] τα ελεεινά ταύτα πλάσματα διαπράττουσι τα μεγαλείτερα κακουργήματα [...] παρίστανται ως μωροί ή βλάκες, ιδιώται, ή ηλίθιοι και κρετίνοι». Μνημονεύει ως αιτία τον ατροφικό και μικρό εγκέφαλο, καθώς και το σχήμα του κρανίου. Διαχωρίζει τους «βλάκες» από τους «κρετίνους» και εντοπίζει γεωγραφικά τον κρετινισμό, καθώς αυτός: «αναπτύσσεται ενδημικώς ιδίως εις τα όρη και τας χθαμάλας κοιλάδας της Ελβετίας, εις τας Άλπεις και Πυρηναία και εις τας Κορδιλίας της Αμερικής».¹¹²

Σχετικά με την αιτιολογία των φρενοπαθειών ο συγγραφέας τις αποδίδει ως εξής:

- α. «γέννησις. Εκ παραφρόνων ή ελαφρώς κοινώς λεγομένων γονέων γεννώνται παράφρονα τέκνα»,
- β. «ηλικία, μεταξύ 30 – 40 παρατηρούνται αι πλείστοι»,
- γ. «αγαμία [...] καθόσον οι άγαμοι εις μυρίας εκτίθενται καταχρήσεις»,

¹¹¹ Τα εισαγωγικά δικά μου.

¹¹² Η έλλειψη ιωδίου που παρατηρείται σε περιοχές μακριά από την θάλασσα μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα φυσιολογικής ανάπτυξης του θυρεοειδούς αδένος με συνέπεια την ελαττωματική ανάπτυξη του εγκεφάλου και σε κρετινισμό.

δ. «τα επαγγέλματα, οι χειρωνακτές και της κάτω τάξεως άνθρωποι ελάχιστα πάσχουσιν, ιδίως προσβάλλονται καλλιτέχναι και κατά μέγα βαθμόν οι επιστήμονες και πεπαιδευμένοι,

ε. «ψυχικά αίτια, φόβοι, λύπαι, τύψεις του συνιδότος, εκ θρησκευτικών λόγων [...] έλλειψις της οικγενειακής ειρήνης.»,

στ. «οινοποσία, εις μικρόν βαθμόν»,

ζ. «η έξις του δέφεσθαι¹¹³».

Το άρθρο ολοκληρώνεται με επίκληση της στατιστική ανάλυσης του Γάλλου Φρενιάτρου Friton, καθώς και την θεωρία του Γερμανού φρενολόγου Vainbusen για το: «ότι εν γένει τα ψυχικά νοσήματα εμφανίζονται ενδημικώς» με αιτίες: «τας θρησκευτικές αναμορφώσεις [...] και τας πολιτικές επαναστάσεις». Ως θεραπεία προτείνει την παρέλευση του χρόνου, την αποφυγή των αιτίων και τη φωνητική μουσική.

Η επίκληση στον Vainbusen είναι σημαντική, καθώς εστιάζει στη συνθήκη εμφάνισης των φρενοπαθειών, στις περιοχές του χάρτη που έχουν λάβει χώρα επαναστάσεις, καθώς και θρησκευτικές αλλαγές. Η φιλελεύθερη και συντηρητική διανόηση τον 19^ο αιώνα, αποδίδει στις επαναστατικές εκρήξεις την διάλυση του κοινωνικού ιστού, με επακόλουθο τον φόβο ανάδειξης των μαζών ως φορέα αμφισβήτησης της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων.¹¹⁴

Ο αρθρογράφος στην προσφώνησή του απευθύνεται στο στενό πλαίσιο των μελών του Φιλολογικού Συλλόγου. Το σχήμα της ανάγνωσης εντός ενός πιο στενού κύκλου και ύστερα της δημοσίευσης εντοπίσαμε και στην περίπτωση του φιλολογικού συλλόγου *Παρνασσός*.¹¹⁵

Στο περιοδικό *Αθηναΐς* δημοσιεύεται το επόμενο άρθρο που τιτλοφορείται: «Περί νευροπάθειας».¹¹⁶ Συντάκτης ο Ιατρός Χειρουργός – Μαιευτήρας, Υφηγητής της Έδρας της Φυσιολογίας και μετέπειτα Καθηγητής Υγιεινής του Πανεπιστημίου των Αθηνών, Ιωάννης Π. Πύρλας. Ο Πύρλας φαίνεται πως δεν πρόλαβε να διδάξει στην

¹¹³ δέφεσθαι = αυνανισμός

¹¹⁴ Κόκκινος, Γ. (1997) *Η αμφιθυμία για την πόλη – η Ελληνική διανόηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 598 – 599.

¹¹⁵ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...*, σ. 137 – 138.

¹¹⁶ Πύρλας, Π. Ιωάννης, «*Περί Νευροπάθειας*», Αθηναΐς, αρ. τ. 18, 1 Σεπτεμβρίου 1877, σ. 137 – 138.

έδρα της Υγιεινής, καθώς η Κυβέρνηση Τρικούπη το 1882 αρνήθηκε να επικυρώσει την εκλογή του, επικαλούμενη μία διάταξη «περί ανεπαρκώς διορισθέντων».¹¹⁷

Ο Πύρλας παραθέτει τα κύρια συμπτώματα των νευροπαθειών: «τοιαύτα εισίν καταβολή γενική των οργάνων και έξαψις της λειτουργίας αυτών». Προτείνει θεραπεία: «α. ζωογόννησις του διοργανισμού, και β. καταπραΰνσις του νευρικού συστήματος». Θεωρεί απαραίτητο τον καθορισμό της αιτιολογίας, την οποία ανάγει σε: «εκ γενετής ή είνε επίκτητος». Σε σχέση με τη θεραπεία επικαλείται την υγιεινή και την θεραπευτική. Ο συντάκτης αποδίδει μεγάλη βάση στην διατροφή και την σημασία του ερεθισμένου στομαχίου για την εκδήλωση της νευροπάθειας, την εξάσκηση μέσω ήπιας φυσικής δραστηριότητας και την «ηλεκτροθεραπεία», οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν. Στέκεται κριτικά απέναντι στην κλασσική ιατρική προσέγγιση και στην χρήση ψυχοδραστικών ουσιών: «η δια πολλών ιατρικών θεραπεία ολίγον ωφελεί, εις τους πλείστους των πασχόντων εκ νευροπάθειας το όπιον, όπερ είναι κατευναστικόν και καταπραΰντικόν, επιφέρει διερεθισμούς των νεύρων».¹¹⁸ Το άρθρο καταλήγει, «η άρσις των ηθικών δυσάρεστων» συντελεί στην θεραπεία.

Η νευροπάθεια πρωτοεισήχθη, ως όρος, από τον Αμερικάνο νευρολόγο και ηλεκτροθεραπευτή George Miller Beard, την δεκαετία του 1870, για να περιγράψει το σύνδρομο νευρικής αδυναμίας, την «διαταραχή της νεωτερικότητας», όπως αναφέρει που οφείλεται στον φρενήρη ρυθμό του αστικού τρόπου ζωής και δη αυτού του Αμερικάνικου πολιτισμού.¹¹⁹ Στην Ευρώπη έγινε μόδα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μία ένδειξη κοινωνικής θέσης και ευγενικής καταγωγής.¹²⁰ Στο άρθρο ανιχνεύεται το σχήμα του Beard, το οποίο διαχέεται και στην Ευρώπη την ίδια περίοδο και θα επικρατήσει έως τον Μεγάλο Πόλεμο. Ο Beard αφιερώνει μεγάλη σημασία στα ζητήματα θεραπείας μέσω της ηλεκτροθεραπείας και κατάλληλης διατροφής, στοιχεία που συναντώνται και στο άρθρο.

Ο Πύρλας εκδίδει και το περιοδικό *Φοίβος*, που φέρει ως υπότιτλο: «επιμήνιος συγγραφή περί της δημόσιας υγείας, της οικογενειακής υγιεινής και της προχείρου

¹¹⁷ Λασκαράτος, Ι. (2002). *Η ίδρυση της έδρας της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, οι πρώτοι καθηγητές (1837 – 1900)*, Ιστορία της Ιατρικής, Αθήνα: Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχεία της Ελληνικής Ιατρικής, 19(1), σ. 76-87.

¹¹⁸ Το όπιο χρησιμοποιείται ως ψυχοδραστική ουσία στις χώρες που ευδοκιμεί. Στην Ευρώπη η χρήση αντίστοιχων ψυχοδραστικών ουσιών (όπιο, κοκαΐνη) έχει ως υπόβαθρο την χορήγησή του στους στρατιώτες των πολέμων που λαμβάνουν χώρα στην Ευρωπαϊκή Ήπειρο τη δεκαετία του 1870 (π.χ. Γαλλοπρωσικός).

¹¹⁹ Gijswijt – Hofstra, M. (2001). *Cultures of Neurasthenia – From Beard to the First World War*, Amsterdam – New York: Editions Rodopi, σ. 1.

¹²⁰ Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της Ψυχιατρικής...* σ. 97.

οικιακής ιατρικής εν ελλείπει ιατρού» που κυκλοφορεί από το 1882 έως το 1898. Εντοπίσαμε 11 τεύχη στο αποθετήριο: *Ολυμπιάς* του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, χωρίς όμως να περιέχει κάποιο άρθρο περί ψυχικής υγείας. Τα άρθρα του περιοδικού αφορούν κυρίως ζητήματα υγιεινής, πρακτικής ιατρικής και πρώτων βοηθειών. Ο Πύρλας απαντά σε ερωτήσεις αναγνωστών στην στήλη της αλληλογραφίας.

Αξίζει να σημειωθεί πως σε αρκετές περιπτώσεις περιοδικών εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, συναντάται ο κατασκευασμένος διάλογος καθώς ο συντάκτης είναι ταυτόχρονα και ο ερωτών, χρησιμοποιώντας κάποια άλλη ταυτότητα. Τέτοιου είδους σχήματα φαίνονται να εντάσσονται σε ένα γενικότερο εγχείρημα προώθησης της επιστήμης στο ευρύ κοινό.¹²¹ Η φράση: «ελλείπει ιατρού», στο υπότιτλο του περιοδικού εμπεριέχει μια προσπάθεια αναπλήρωσης της ιατρο-κεντρικής προσέγγισης. Η εκλαΐκευση γνώσεων περί υγιεινής φαίνεται να αποτελεί στόχο του Πύρλα.

Στην *Κλειώ* δημοσιεύεται το επόμενο χρονικά άρθρο με θέμα: «Σύγχρονος Νευροπάθεια». Ο Συντάκτης υπογράφει με τα αρχικά: «Δρ Ε.Μ.». ¹²² Ο συντάκτης επικαλείται τα επιτεύγματα του 19^{ου} αιώνα στις επιστήμες, στις τέχνες, στο εμπόριο και την βιομηχανία, τα οποία αποτελούν εχέγγυο για την ευμάρεια. Ωστόσο συνεχίζει, το αποτέλεσμα είναι μάλλον διαφορετικό καθώς η ζωή στις μεγαλουπόλεις στα πλαίσια του σύγχρονου πολιτισμού προάγει το αντίθετο καθώς: «Ο σκώληξ, ο κατατρώγων τους καρπούς των εκπολιτιστικών ενεργειών και καταστρέφων την ευδαιμονία απείρων ανθρώπων, είνε η λεγόμενη νευροπάθεια [...] «την αυτοχειρίαν και τας άλλας πνευματικάς νόσους».

Ο αρθρογράφος συνεχίζει πως: «πανικός φόβος καταλαμβάνει τους σημερινούς ανθρώπους επί τη εμφανίσει επικείμενων πολιτικών ανατροπών, πολέμων, προ του κοινωνισμού και άλλων φοβερών πραγμάτων». Οι αλλαγές αυτές αποδίδονται από τον συντάκτη στην ανατροπή που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση: «εν τω εθνικώ της Ευρώπης βίω» και τεκμηριώνει πως την σταθερότητα του Παλαιού Καθεστώτος, δεν την αντικατέστησε ένα σταθερό σύστημα αξιών καθώς: «ελευθερίαί μεγάλαι εγκαθιδρύθησαν εν κράτεσιν, ων οι πολίται ουδαμώς εισέτι είνε άξιοι αυτών».

Το άρθρο πραγματοποιεί αναδρομή και στον χρόνο του Μεσαίωνα, όπου: «παραπλήσια φαινόμενα εδεικνύντο, ότε σιτοδείαι, φοβεροί πόλεμοι, και λοιμοί

¹²¹ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...*, σ. 2.

¹²² Δρ. Ε.Μ., «Σύγχρονος Νευροπάθεια», *περιοδικό Κλειώ*, αρ. τ. 23, 1/18 Δεκεμβρίου 1885, σ. 329 – 331.

έφερον τους ανθρώπους και εξεδηλούντο παθολογικώς διά διαφόρων πνευματικών νοσημάτων». Ο φόβος που οδηγεί στις νευροπάθειες αντλείται από αυτές τις συσσωρευμένες αλλαγές και υπογραμμίζει τους κινδύνους: «ο φόβος είνε αδυναμία [...] εκφάυλισις της ιδιοσυγκρασίας του πληθυσμού [...] διαφθορά των ηθών, της ηθικής των εγκλημάτων, των αυτοχειριών, των εγκεφαλικών ασθενειών, της πολυποσίας [...] η νεωτέρα κοινωνία οδεύει προς την ηθικήν αυτής και φυσικήν καταστροφήν». Ως λύση αντιπαραβάλλει: «η αλήθης ηθικοποίησις του πνεύματος και του σώματος». Διακρίνει τις αιτίες ανά φύλο, για τους άνδρες ενοχοποιούνται οι: «απαιτήσεις του κοινωνικού βίου διά της διανοητικής του εργασίας», ενώ το γυναικείο φύλο: «γίνεται θύμα της εγκεφαλικής μαλακύνσεως».¹²³

Οι έμφυλες αυτές διαφορές στην προσέγγιση της νευρασθένειας υποδεικνύουν μερικές από τις κυρίαρχες αντιλήψεις του 19^{ου} αιώνα. Οι ψυχίατροι θεωρούσαν τις αιτίες κι τις εκδηλώσεις, διαφορετικές ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο συντάκτης τείνει να ταυτίζει την αιτία με την διαδεδομένη αντίληψη του πρώτου μισού του αιώνα σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες ήταν λιγότερο ευάλωτες στις νευροπάθειες από ότι οι άνδρες, χάρη στην ιδιωτικότητα της ζωής και το μικρό τους ρόλο στις κοινωνικές διεργασίες. Η άποψη αυτή προβαλλόταν ακόμα και στα τέλη του αιώνα στην Ελλάδα.¹²⁴

Το περιοδικό *Ακρόπολις Φιλολογική* δημοσιεύει ένα ανώνυμο άρθρο με τίτλο: «Πνευματικά Επιδημιαί».¹²⁵ Ο συντάκτης αναφέρεται σε περιπτώσεις επεισοδίων ομαδικής υστερίας με σημερινούς όρους, κατά τον 14^ο αιώνα: «το ονομασθέν κακόν του Αγίου Ιωάννου», που δεν ήταν δυνατόν να εξηγηθεί με τα δεδομένα της εποχής που εκδηλώθηκε. Η επιστήμη συνεχίζει μπορεί να εξηγήσει πειραματικά αυτές τις εκδηλώσεις μέσω της θεωρίας της: «εγκεφαλικής αντανακλάσεως», επικαλούμενος μία μορφή υποβολής. Ο τίτλος είναι χαρακτηριστικός για την προσέγγιση των ζητημάτων της ψυχικής υγείας με όρους επιδημιολογικούς: «υπάρχουν πνευματικά επιδημιαί όπως υπάρχουν σωματικές τοιαύται». Ο συντάκτης εστιάζει στην δυνατότητα εξήγησής τους με σύγχρονους επιστημονικούς όρους, επικαλούμενος τον θετικό λόγο και τη αξία της πειραματικής μεθόδου: «διά της εξεγέρσεως της φαντασίας ένια μεν νευρικά κύτταρα τίθενται εις κίνησην, άλλων δε κυττάρων προκαλείται η παύσις της λειτουργίας». Ως κύρια αιτία ορίζει: «δια εγκεφαλικής αντανακλάσεως». Οι ψυχικές νόσοι παρομοιάζονται με λοιμώδες νόσημα που η διάδοσή τους, είναι ζήτημα

¹²³ Μαλάκυνση: εξασθένηση.

¹²⁴ Κριτωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 112 – 119.

¹²⁵ Ανώνυμος, «Πνευματικά επιδημιαί», *Ακρόπολις Φιλολογική*, αρ. τ. 1, 31 Ιανουαρίου 1888, σ. 15.

υποβολής των ατόμων, μέσω αντίστοιχου ηλεκτρικού ερεθισμού των νευρικών κυττάρων. Ανιχνεύονται στοιχεία από την θεωρία περί νευροπάθειας, σύμφωνα με τα οποία ένας «ηλεκτροφυσιολογικός» μηχανισμός ευθύνεται για την εμφάνισή των πνευματικών επιδημιών.¹²⁶ Η διαπαιδαγώγηση μέσω των κρατικών θεσμών και η καθοδήγηση από μία πνευματική ηγεσία προτείνεται σαν λύση από τον συντάκτη: «οι φιλόσοφοι και οι κυβερνώντες να μεριμνώσωσιν εις το να διαδίδωσιν αγαθά και ουχί πονηρά ένστικτα. Ούτω και μόνον αναγεννώνται αι κοινωνίαί».

Το σχήμα που συμπλέκει την βιολογία με την κοινωνία συναντάται και σε άλλα άρθρα. Η κοινωνία αντιμετωπίζεται ως ολοκληρωμένο σύστημα και παρομοιάζεται με βιολογικό οργανισμό που τείνει προς την ισορροπία. Απαραίτητη η τροφοδότηση με πρότυπα που θα εξασφαλίζουν την κοινωνική σταθερότητα, την εσωτερική ισορροπία και την τάξη. Σε μια πιο ελευθεριάζουσα ανάγνωση, τα πάθη των κοινωνιών μπορούν να ελεγχθούν μέσω θεσμών όπως το σχολείο, ο στρατός, τα ευαγή ιδρύματα, ο τύπος, καθώς και από τις πνευματικές ηγεσίες. Κατ' επέκταση ο έλεγχος του πνεύματος σε ατομικό επίπεδο, οδηγεί και στην ομοιόσταση και των κοινωνιών σε συλλογικό.¹²⁷

Το επόμενο άρθρο δημοσιεύεται στην *Κλειώ* και υπογράφεται από τον ιατρό - καθηγητή F. Heinrich Kisch¹²⁸ και αποτελεί απάντηση σε επιστολές που καταφθάνουν στο περιοδικό και σε ερωτήσεις που δέχεται από εξεταζόμενους στο ιατρείο του. Το κύριο θέμα του άρθρου, αφορά την υποχονδρία: ¹²⁹ «είνε η θυγάτηρ της νευρασθένειας», παρουσιάζεται συχνότερα: «εις τας ευπορωτέρας και μάλλον μεμορφωμένους τάξεις παρά εις τας εργατικάς» και θεωρείται νόσος, η οποία αν δεν αντιμετωπιστεί από τον ιατρό μπορεί να οδηγήσει σε φρενοβλάβεια. Ο αρθρογράφος ανάγει ως αιτία την κληρονομική προδιάθεση, καθώς υποστηρίζει πως συχνά ανιχνεύεται εντός της ίδιας οικογένειας. Ο υποχονδριακός συνεχίζει: «εκ των ιατρών αγαπά εκείνον, όστις έχει, τον καιρόν κα την υπομονήν να ακούη μετά προσοχής τα

¹²⁶ Roelcke, V., Electrified, N. (2001) Degenerated Bodies: Medical Discourses on Neurasthenia in Germany 1880 – 1914, in Gijswijt – Hofstra, M., Poter, R. (2001). *Cultures of Neurasthenia – From Beard to the First World War*, Amsterdam – New York: Editions Rodopi, σ. 191.

¹²⁷ Φουκώ, Μ. (1964), *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα: Ηριδανός, σ.35.

¹²⁸ Ο Heinrich Kisch ήταν Ιατρός, Αυστριακής καταγωγής με ειδικευση στην λουτροθεραπεία και στην γυναικολογία, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πράγας στην έδρα της «Βαλνεολογίας» (Valneology = μορφή λουτροθεραπείας που περιλαμβάνει την χρήση αλάτων και μεταλικών αλάτων). Ασχολήθηκε επισταμένα με την γυναικεία σεξουαλικότητα: https://discovered.ed.ac.uk/discovery/fulldisplay?docid=alma9920248283502466&context=L&vid=44UOE_INST:44UOE_VU2&lang=en&search_scope=UoE&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=Everything&query=creator,exact,Kisch,%20E.%20Heinrich&facet=creator,exact,Kisch,%20E.%20Heinrich&offset=0

¹²⁹ Kiseh, HeinrichF, «Περί υποχονδρίας», *Κλειώ*, αρ. τ. 9, 1/13 Μαΐου 1888, σ. 131 – 135.

αιωνίως επαναλαμβανόμενα παράπονά του». Θα λέγαμε πως η ιατρική χρειάζεται να ακούει και: «είναι αναγκαιία μια διηνεκής και σκόπιμος παιδαγωγική χειραγώγησης» από αυτή. Ως θεραπεία προτείνεται: «η αλλαγή του όλου βίου [...] η ανάπαυσις της καρδιάς, η εξέγερσις της στερεάς θελήσεως και αποφασιστικότητας [...] η των λουτρών δίαιτα».

Τα επόμενα άρθρα δημοσιεύονται στην *Εστία* και αφορούν τις νευροπάθειες που συγκλίνουν στην αιτιολογία, ως απόρροια του νεωτερικού τρόπου ζωής και του σύγχρονου πολιτισμού. Αντίστοιχα άρθρα και διαφημίσεις για νευροπάθειες και υποχονδριασμό δημοσιεύονται την ίδια περίοδο σε σημαντικά Γερμανικά περιοδικά, συντάκτες των οποίων είναι επίσης γιατροί.

Ο Ιατρός Θεόδωρος Χ. Φλωράς αρθρογραφεί (στην *Εστία*) με θέμα τον φόβο.¹³⁰ Εισαγωγικά αναφέρεται στον φόβο που απορρέει από μία συγκεκριμένη στρεσογόνο κατάσταση, όπως για παράδειγμα το πεδίο της μάχης για τους στρατιώτες. Τον περιγράφει ως: «φαινόμενον απορρέον εκ δυνάμεως ανεξαρτήτου από της ημετέρας θελήσεως, πηγάζον δηλαδή εκ τινός αντανάκλαστικής ενεργείας». Συνεχίζει θεωρώντας ως αγνώστου αιτιολογίας το είδος: «της παραδόξου δειλίας» που, ο Γερμανός Βεστφάλ αποκαλεί: «αγοραφοβίαν». «Επιρρεπείς εις τον φόβον άνθρωποι οι έχοντες ευερέθιστον και νοσηράν φαντασία, αι νευροπαθείς φύσεις, οι αναιμικοί», προσδιορίζει. Εντάσσει τον φόβο αυτόν στην κατηγορία των ασθενειών: «υπαγομένη εις την αμέτρητον εκείνην σειράν των εκφάνσεων του υστερισμού». Ως θεραπεία προτείνει: «δια τους αναιμικούς συμβουλευόμεν τονικά φάρμακα σιδηρούχα και θαλάσσια λουτρά, δια τους ολιγόψυχους ξιφομαχίαν, ιππασίαν, σωματικάς ασκήσεις».

Ο αρθρογράφος διαβιεί στην Γερμανία, η ψυχιατρική κοινότητα της οποίας ενσωματώνει στο λόγο της τον όρο: νευροπάθεια (νευρασθένεια) του Νευρολόγου George Beard. Η προβληματισμοί για την νευροπάθεια διαχέονται στην Ευρώπη και μάλιστα στις εξαστισμένες χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και Γερμανία. Στην Γερμανία Ο Θεόδωρος Φλωράς και μέσω άρθρων για ομοειδή θέματα περί υγείας, προσπαθεί να μεταφέρει στοιχεία αυτού του λόγου και στην Ελλάδα.

Η σχέση του ελεύθερου χρόνου με την ξεκούραση αποτελεί το θέμα του επόμενου άρθρου του Θεόδωρου Φλωρά, που δημοσιεύεται επίσης στην *Εστία*.¹³¹ Αναφέρεται στην ανάγκη ανάπαυσης για τον άνθρωπο και κυρίως τον αστό (κάτοικο

¹³⁰ Φλωράς, Χ. Θεόδωρος, «Υγεινή – ο Φόβος», *Εστία*, αρ. τ. 662, 4 Σεπτεμβρίου 1888, σ. 572 – 574.

¹³¹ Φλωράς, Χ. Θεόδωρος, «Υγεινή – Η ανάπαυσις», *Εστία*, αρ. τ. 666, 2 Οκτωβρίου 1888, σ. 635 – 636.

της πόλης). Προτάσσει την ανάγκη επαφής με την φύση και αποχής από κοπιώδεις εργασίες κατά τις περιόδους ελεύθερου χρόνου, καθώς η αναπτυσσόμενη κοινωνία κινδυνεύει από την νευροπάθεια. Ο Φλωράς αναφέρεται στους κατοίκους των πόλεων της Δυτικής Ευρώπης και μάλλον στους απασχολούμενους σε γραφεία ή σε πνευματικές εργασίες. Η ανία που τους καταλαμβάνει τους κάνει να επιζητούν την χαρά σε ριψοκίνδυνες ασχολίες, από τις οποίες ωστόσο, θα χρειαστεί να απέχουν αν θέλουν να αναπαυθούν πραγματικά, τονίζει.

Βασικό ζήτημα είναι η υπόθεση ανίχνευσης αντίστοιχου σχήματος αστικοποίησης στον Ελλαδικό χώρο και αν υπάρχει αναγνωστικό κοινό που ενδιαφέρεται για αντίστοιχα άρθρα. Η έννοια της αστικοποίησης δεν διαδόθηκε με την ίδια ταχύτητα και ένταση στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Στην Ελλάδα τις δεκαετίες 1870 και 1880 παρατηρείται επιταχυνόμενος εξαστισμός της Αθήνας, καθώς και βιομηχανική ανάπτυξη.¹³² Η περίοδος αυτή είναι πυκνή και πλούσια από άποψης βιομηχανικής κίνησης, χωρίς να είναι ενιαία για τον Ελλαδικό χώρο.¹³³ Εντός αυτού του πλαισίου μπορούμε να υποθέσουμε πως αναπτύσσεται μία κοινωνική συσσωμάτωση, στην οποία απευθύνεται ο αρθρογράφος.

Τον Θεόδωρο Χ. Φλωρά τον εντοπίζουμε πάλι στην Εστία σε μεταφρασμένο άρθρο από Γερμανικό έντυπο,¹³⁴ το οποίο αναφέρεται στην αιτιολογία των ασθενειών.¹³⁵ Δεν αφορά αμιγώς την ψυχική ασθένεια και επεκτείνεται σε τρία τεύχη. Περιέχει αρκετές πληροφορίες σχετικά για την προσέγγιση των ασθενειών, από την πλευρά της ιατρικής. Επιχειρεί να εντάξει σε ένα ενιαίο σχήμα τα αίτια τους.

Το άρθρο ξεκινά με επίκληση στην αξία του προσδιορισμού της αιτιολογίας. Σημαντικοί παράγοντες συνεχίζει, αποτελούν η κληρονομικότητα και τα σωματομετρικά χαρακτηριστικά των ασθενειών: «ομοίας ασθένειας προς τους γονείς» που τις αποδίδει: «εις το μιμητικόν του ανθρώπου», καθώς το παιδί υιοθετεί απομιμούμενο τις συνήθειες των γονέων.

¹³² Κορασίδου, Μ. (2000). *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 173.

¹³³ Αγριαντώνη, Χ. (2006). Βιομηχανία, στο Κωστής, Κ., Πετμεζάς, Σ. (επιμ), *Η ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 227.

¹³⁴ Όπως μας ενημερώνει ο συντάκτης πρόκειται για μετάφραση από το Γερμανικό περιοδικό: Vom Fels Zum Meer, άρθρου του καθηγητή Νουςβάουμ (πιθανώς πρόκειται για τον Νευρολόγο Heynryk Neusbaum).

¹³⁵ Φλωράς, Χ. Θεόδωρος, «Πόθεν κυρίως πηγάζουν αι ασθένειαι», *Εστία*, αρ. τ. 685, 12 Φεβρουαρίου 1889, σ. 106 – 109, αρ. τ. 686, 19 Φεβρουαρίου 1889, σ. 120 – 123 και *Εστία*, αρ. τ. 687, 26 Φεβρουαρίου 1889, σ. 237 – 239,

Υπογραμμίζει την σημασία της διατροφής, την προδιάθεση που προκύπτει από την επαγγελματική δραστηριότητα,¹³⁶ τον ρόλο των μεταδοτικών ασθενειών, τις περιβαλλοντικές συνθήκες, την υγιεινή του σπιτιού και την μικροβιολογία. Την φύση και τη δράση των μικροοργανισμών τις αναμινγύει με το υπερφυσικό: «η δημιουργία του Θεού είχε τόσο θαυμασία και ούτω διοργανωμένη, ώστε να μην ταρασσώνται ωρισμένοι τίνες νόμοι τάξεως και στατιστικής». Η επιστράτευση της κλασσικής Ιπποκρατικής «τετραχυμικής θεωρίας» προσφέρει μία διαχρονική εξήγηση: «οι νοσογόνοι μύκητες αυξάνονται και πολλαπλασιάζονται κυρίως εντός κακών χυμών». Επανέρχεται στα εγκόσμια υπενθυμίζοντας πως σε αυτή τη διαδικασία: «στηρίζεται η θεωρία του μεταγγισμού¹³⁷ του μεγαλοφυούς Παστέρ».

Η θεωρία του μιάσματος («αναθυμιάσεις – ατμοί») είναι παρούσα για τις μεταδοτικές ασθένειες όπως ο τύφος, η χολέρα και οι διαλείποντες πυρετοί¹³⁸ που ταλανίζουν σταθερά τον ελλαδικό χώρο. Δεν παραλείπονται και στοιχεία που συνδέουν την κατατομή του σώματος, στο πεδίο της φυματίωσης. Η «φθίσις είχε η κυριότερα νόσος των ευρωπαϊκών λαών και στέλλει τα περισσότερα θύματα εις τον τάφον [...] είχε κυρίως ασθένεια μiasmατική [...] το παιδίον κληρονομή παρά του πατρός του το συμπιεσμένον και στενόν στήθος [...] έχει προδιάθεσι προς την φυματίωσιν». Το άρθρο συνεχίζει υπογραμμίζοντας την αξία του εμβολιασμού και της αντισηψίας.

Η αρθρογραφία του Φλωρά εμπεριέχει στοιχεία εκλαϊκευτικής προσπάθειας και ειδικά σχετικά με τις ασθένειες που εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο και τα στοιχεία που τις αφορούν έλκουν το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού. Τα υγειονομικά ζητήματα που αναδύονται από τις μεταδοτικές ασθένειες όπως η φθίση και η χολέρα είναι σημαντικά στην χώρα, σε σύγκριση και με τα αντίστοιχα δεδομένα Ευρωπαϊκών χωρών.

Ο Ευάγγελος Εμμανουήλ υπογράφει άρθρο που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Όμηρος* και πραγματεύεται την «ψυχοϊατρεία».¹³⁹ Αποτελεί δημοσίευση του λόγου, που εκφωνήθηκε ενώπιον των μελών του Φιλεκπαιδευτικού Αναγνωστηρίου Δήμου: *η Ομόνοια*¹⁴⁰, την 20^η Νοεμβρίου 1877.

¹³⁶ Η σημασία του επαγγέλματος στην υγεία έχει υπογραμμισθεί από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στην Αγγλία και στις ΗΠΑ θεσπίστηκαν οι πρώτοι νόμοι περί επαγγελματικής υγείας τον 19^ο αιώνα.

¹³⁷ Μεταγγισμός: εμβολιασμός.

¹³⁸ Με τον όρο αυτό είναι γνωστοί οι πυρετοί που προκαλούν τα πλασμώδια της ελονοσίας. Ο ασθενής είναι απύρετος για 1 – 3 ημέρες και στο τέλος του κύκλου η θερμοκρασία ανεβαίνει πάνω από 38°C. Η μορφή που παίρνουν στο θερμομετρικό διάγραμμα (δελτίο καταγραφής) προβάλλεται με διαλείποντα τρόπο.

¹³⁹ Εμμανουήλ Ευάγγελος, «Περί Ψυχοϊατρείας», *Όμηρος*, αρ. τ. 1^α, 1878, σ. 16 – 23.

¹⁴⁰ Ιδρύθηκε το 1874 και σκοπός του ήταν: «η διανοητική ανάπτυξις και ηθική μόρφωσις των κατοίκων».

Ο συντάκτης ξεκινά με αναδρομή στην Θεοκρατική περίοδο με αναφορές στην Αρχαία Αίγυπτο, την Εβραϊκή θρησκεία και την Κλασική Αρχαιότητα. Ο Ε. Εμμανουήλ τονίζει την ρήξη που επέφερε η Ιπποκρατική ιατρική φιλοσοφία με την «Θεοκρατικήν ιατρικήν». Συσχετίζει την Ιπποκρατική Φιλοσοφία με την θεώρηση των νεότερων χρόνων, η οποία προσεγγίζει με ορθολογική μεθοδολογία την: «ψυχοϊατρεία». Η μεταφυσική προσέγγιση καταδίκασε σε: «διηλεκτική ακινησία την ψυχοϊατρεία», από την οποία «την ήλκυσε ο εμπειρισμός», ακολουθώντας την πορεία των υπόλοιπων θετικών επιστημών, σύμφωνα με τον συντάκτη. Η αύξηση της παραφροσύνης συνεχίζει, είναι πολυπαραγοντικό φαινόμενο και ο ιατρός: «σπεύδων αδιαλείπτως εις την έρευναν της σχέσεως των φυσικών προς τας ηθικάς ιδιότητας τού ανθρώπου [...] αποβαίνει αληθής ιατρός σώματος και διανοίας». Ο ιατρός που έχει ως αντικείμενό του την ψυχιατρεία, συνεχίζει είναι ο: «επιτηδειότερος ηθικολόγος της κοινωνίας». Η αύξηση των περιστατικών παραφροσύνης επιρρίπτεται στην κληρονομικότητα, την φύση («ολιγότεροι πεπρικοισμένοι»), στα: «ηθικά ελαττώματα των κοινωνιών» και: «την πρόοδον του πολιτισμού». Επιβαρυντικοί παράγοντες, η αστυφιλία και το οινόπνευμα.

Στο πεδίο της θεραπείας πριν την περίοδο αυτή επικρατούσε: «η παχυλωτέρα αμάθεια, αν όχι και η βαρβαρότητα». Η μεγάλη αλλαγή πραγματοποιείται με την σύσταση φρενοκομείων και την ελευθέρωση των παραφρόνων. Μνημονεύονται γιατροί που είναι γνωστοί για την μεταρρύθμιση: «Ο Ιταλός Βικέντιος Καρίγης, ο Πινέλ από τη Γαλλία, ο Λάγκερμαν εν Γερμανία και ο Τούν εν Αγγλία», οι οποίοι: «εθεμελίωσαν επιστήμην, ή μάλλον νέον της Ιατρικής κλάδον, την ψυχοϊατρειάν». Ανθρωπιστικοί λόγοι επιβάλλουν την φιλοξενία των φρενοβλαβών σε: «φιλόανθρωπα και ευγενή καθιδρύματα». Στην Δ. Ευρώπη την ίδια περίοδο υπάρχει ανοικτός διάλογος για την ίδρυση φρενοκομείων. Η νέα υπηρεσία είναι αποτέλεσμα: «της πάλης του νεωτερισμού κατά της παλαιάς παραδόσεως». Υπογραμμίζει, το σχήμα της ρήξης μεταξύ παλαιάς εποχής και των νέων συνθηκών, οι οποίες εντάσσονται στην έννοια της νεωτερικότητας.

Ολοκληρώνουμε την αναφορά στις νευρικές και ψυχικές ασθένειες με την αναφορά στην κληρονομική επιληψία σε σχετικό άρθρο που δημοσιεύεται στο περιοδικό: «Νεολόγος», ανώνυμο άρθρο στην στήλη «Ιατρικά».¹⁴¹ Είναι σχετικά

¹⁴¹ Ανώνυμος, «Η κληρονομική επιληψία», *«Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις»*, αρ. τ. 45, 30 Αυγούστου 1892, σ. 717.

μικρό σε έκταση. Ο αρθρογράφος αναφέρεται σε μια νέα θεραπεία που συνίσταται στην εκρίζωση τμημάτων του φλοιού του εγκεφάλου. Αποτελεί πρόδρομο της λοβοτομής που θα διευρυνθεί σαν μέθοδος αντιμετώπισης των ψυχασθενειών τα επόμενα χρόνια.

Η επιληψία τον 19^ο αιώνα θεωρείται ψυχιατρική και λιγότερο νευρολογική ασθένεια. Αντιμετωπίζεται από την Ψυχιατρική, διαφορετικά από τις υστερία και την νευρασθένεια. Θεωρήθηκε ως προθάλαμος του εκφυλισμού και της φρενοπάθειας, αντίληψη που φαίνεται να παρέρχεται στο δεύτερο μισό του αιώνα. Η διασύνδεση των ψυχικών συμπτωμάτων της επιληψίας με την φρενοπάθεια θα μορφοποιηθούν υπό μία καινούρια κατηγορία που θα λάβει διάφορες ονομασίες: «επιληπτικός χαρακτήρας», «επιληπτική φρενοπάθεια», «επιληπτική φρενίτιδα», στην σχετική βιβλιογραφία, προς το γύρισμα του αιώνα.¹⁴²

B. Εξαρτησιογόνες ουσίες

Εντοπίσαμε τρία άρθρα σχετικά με τους κινδύνους από την χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών: για τα οινόπνευματώδη ποτά, το όπιο και τη μορφίνη καθώς και την κοκαΐνη. Σχετικά με το οινόπνευμα υπάρχει τακτική αρθρογραφία που εστιάζει σε θέματα οينوποίησης ή ποικιλιών αμπελιών, χωρίς όμως αναφορές στους κινδύνους λόγω της εξάρτησης που μπορεί να προκαλέσει. Δεν εντοπίσαμε αρθρογραφία σχετικά με το χασίς, παρόλο που η καλλιέργεια της κάνναβης επεκτείνεται σε μεγάλες εκτάσεις στον Ελλαδικό χώρο ήδη από τη δεκαετία του 1870 και ύστερα. Σταθερός παρανομαστής των άρθρων, η θεώρηση της τοξικομανίας ως κοινωνικού νοσήματος και αναπόδραστος ο κίνδυνος του εκφυλισμού.

Στο πρώτο χρονικά άρθρο ο Ιατρός Ιωάννης Φουστάνος¹⁴³ δημοσιεύει στην Εστία, για τα οινόπνευματώδη ποτά. Σε σειρά άρθρων κάνει αναφορά στην οينوποίηση, την εξαγωγή του οινόπνεύματος, καθώς και την δράση του στον οργανισμό. Στα τελευταία αυτής της σειράς, συμπλέκει την χρήση του οινόπνεύματος με την θεωρία του εκφυλισμού. Η ανησυχία του για το φαινόμενο του αλκοολισμού είναι έκδηλη: ¹⁴⁴

Τα τέκνα πληρόνουσιν [sic] αμαρτίες γονέων. – Η μεγάλη θνησιμότης των τέκνων των οينوποτών και η ανάπτυξις διαφόρων υστερικών και νευρικών παθήσεων εξ αυτών.

¹⁴² Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 232 – 234.

¹⁴³ Εκδίδει στην Ερμούπολη, το περιοδικό: «Ιατρική Πρόοδος»(1896 – 1902).

¹⁴⁴ Φουστάνος, Ιωάννης, «Πινακίδες υγιεινής», *Εστία*, αρ. τ. 445, 9 Ιουλίου 1884, σ. 437 – 441, αρ. τ. 448, 29 Ιουλίου 1884, σ. 448 – 490, αρ. τ. 449, 5 Αυγούστου 1884, σ. 498 – 502, αρ. τ. 456, 23 Σεπτεμβρίου 1884, σ. 615 – 617, αρ. τ. 458, 7 Οκτωβρίου 1884, σ. 648 – 649 και αρ. τ. 460, 21 Οκτωβρίου 1884, σ. 680 – 681.

[...] Η βαθμιαία εκφύλιση και καταστροφή ολόκληρων οικογενειών, ολόκληρων φυλών, ολόκληρων εθνών.

Ο αρθρογράφος ανησυχεί καθώς ο εκφυλισμός ξεκινά από το άτομο, μεταδίδεται στην οικογένεια και τελικά προσβάλλει ως «επιδημία», τις υπόλοιπες κοινωνικές συσσωματώσεις και φυλές. Τελικά απειλεί την ίδια την υπόσταση του έθνους. Φέρνει ως παράδειγμα τους Ινδιάνους της Βορείου Αμερικής που «κατεστράφησαν και εξαλείφθηκαν λόγω του οινοπνεύματος», που εισήχθη από τους Ευρωπαίους κατακτητές.

Η θεωρία του «εκφυλισμού» χρησιμοποιήθηκε από την Ψυχιατρική ευρύτατα ως τον Μεγάλο Πόλεμο. Στην Ελλάδα η θεωρία είχε μακροχρόνια χρήση στην ψυχιατρική θεωρία. Ο Φουστάνος προβάλλει την θεωρία αυτή συντασσόμενος με τον επικρατούντα επιστημονικό ιατρικό λόγο της εποχής αλλά και τις εθνικές ανασφάλειες και αναζητήσεις που κατακλύζουν τον δημόσιο λόγο την δεκαετία του 1880 και εκφράζει την ανησυχία του για το μέλλον του έθνους.

Στο περιοδικό *Κλειώ* δημοσιεύονται δύο άρθρα με θέμα την χρήση ψυχοδραστικών ουσιών: το όπιο και τη μορφίνη στο πρώτο¹⁴⁵ και την κοκαΐνη στο δεύτερο.¹⁴⁶ Να σημειώσουμε πως εντοπίζουμε στην στήλη με τον τίτλο: «Μικρά αλληλογραφία», πως οι συνδρομητές του περιοδικού προέρχονταν από διάφορες περιοχές εντός, αλλά κυρίως εκτός Ελληνικού Βασιλείου. Ενδεικτικά σταχυολογούμε πόλεις: Βράιλα, Αλεξάνδρεια, Αγκίαλος, Μάλγαρα, Θεσσαλονίκη, Ιεροσόλυμα, Καβάλα, Σμύρνη, Βάρνα, Ροστόβ, Κάιρο, Βόλος, Λάρνακα, Οδησσός, Σέρρες. Η στόχευση της έκδοσης φαίνεται να είναι ευρύτερη, εάν δεν πρόκειται για τυχόν πονηρό τερτίπι του συντάκτη να απευθύνεται σε διάφορες πόλεις και σε πλασματικούς ενδεχομένως επιστολογράφους για λόγους αυτοδιαφήμισης.¹⁴⁷

Όπως ήδη αναφέραμε η μεταφορά γνώσεων αποτελεί βασικό στόχο των περιοδικών ποικίλης ύλης. Στα άρθρα περιέχονται πολλά στοιχεία, που αποτελούν προϊόν ερανισμού από τα αντίστοιχα περιοδικά του εξωτερικού, όπου η επιστήμη έχει δημιουργήσει – μέσω της εκλαΐκευσης – μια τεράστια αγορά προϊόντων μαζικής κατανάλωσης.¹⁴⁸ Την συγκεκριμένη περίοδο τα ζητήματα χρήσης ουσιών απασχολούν τις εξαστισμένες κοινωνίες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης.

¹⁴⁵ Ασκληπιάδης, «Περί μορφιομανίας», *Κλειώ*, αρ. τ. 38, 15/27 Ιουλίου 1886, σ. 218 – 219.

¹⁴⁶ Ανώνυμος, «Η δια κοκαΐνης χρόνια δηλητηρίασις», *Κλειώ*, αρ. τ. 16, 15/27 Αυγούστου 1889, σ. 256.

¹⁴⁷ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 69.

¹⁴⁸ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900...* σ. 287.

Το όπιο προέρχεται από την ομώνυμη παπαρούνα και πρωτοχρησιμοποιήθηκε για ψυχαγωγικούς λόγους στην Ασία. Καλλιεργήθηκε στην Ανατολική Μεσόγειο και κυρίως στην περιοχή της Μικράς Ασίας. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα καλλιεργείται και στην χώρα μας (Θεσσαλία και Μακεδονία), κυρίως για ιατρικό και φαρμακευτικό σκοπό. Η μορφίνη εξάγεται κατόπιν επεξεργασίας του οπίου. Η χρήση των οπιοειδών σχετίζεται με πολεμικές αναμετρήσεις. Στις ΗΠΑ ταμπλέτες οπίου χορηγούνται στους τραυματίες του Αμερικάνικου Εμφυλίου, ενώ αντίστοιχη χρήση ενέσεων μορφίνης λαμβάνει χώρα κατά τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870 – 1871. Στην Ελλάδα σπάνια γίνεται χρήση οπίου και αν συναντάται, λαμβάνει χώρα για ιατρικούς λόγους, ενώ γενικά δεν συναντώνται και οι παράγοντες που συνέτειναν στην διάδοση της ψυχαγωγικής του χρήσης.¹⁴⁹ Η χρήση της κοκαΐνης στην Ελλάδα ανιχνεύεται την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα είτε για ιατρικούς λόγους (αναισθησία), είτε για τέρψη καθώς στην αγορά κυκλοφορούσαν διάφορα σκευάσματα που περιείχαν κρασί και εκχύλισμα φύλλων κόκας.¹⁵⁰

Ο συντάκτης του πρώτου χρονικά άρθρου υπογράφει με το ψευδώνυμο: «Ασκληπιάδης». Όπως μας μεταφέρει πλην της θεραπευτικής δράσης, το όπιο χρησιμοποιούν: «ως δηλητήριο αφ' ενός και ως θεραπευτικόν μέσον αφετέρου». Χρησιμοποιείται: «ως μέσον απολαύσεως» στις χώρες της Ανατολής και της Κεντρικής Ασίας, καθώς και στην Ευρώπη, ειδικά στις παραθαλάσσιες πόλεις. Η χρήση του λαμβάνει χώρα: «εις ιδιαίτερα οπιοπωλεία» από τους: «διατρίψαντες εν Ινδική ή εν ταις άλλες χώρες της Ασίας απέκτησαν την έξιν του [...] δια μέσου πηλινων καπνοσυρριγγίων».

Ο αρθρογράφος συνεχίζει πραγματοποιώντας ξεχωριστή αναφορά στην μορφίνη, η οποία αποτελεί ουσία που προέρχεται από την επεξεργασία του οπίου και χρησιμοποιείται ως θεραπευτικό μέσο. Η μορφίνη έως και σήμερα χρησιμοποιείται ως μείζον αναλγητικό, αντιβηχικό, σπασμολυτικό και αγχολυτικό, ενώ την εντοπίσαμε περιγραφή της χρήσης της για ιατρικούς λόγους σε αντίστοιχο άρθρο.¹⁵¹ Παράλληλα εμφανίζει δράση στο Κεντρικό Νευρικό Σύστημα, η οποία μπορεί να προκαλέσει σοβαρή εξάρτηση. Ο συντάκτης περιγράφει την χρήση της μέσω σύριγγας και έγχυσης στον υποδόριο ιστό, η οποία επιφέρει «ευθυμία και φαιδρότητα». Οι φτωχότερες

¹⁴⁹ Γκοτσίνας, Κ. (2021). *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα ...*, σ. 58, 59.

¹⁵⁰ Γκοτσίνας, Κ. (2021). *ό.π.*, σ. 62, 63 και 294.

¹⁵¹ Βλέπε: Πολίτης, Χρήστος, «Ιατρικά Πρακτικά Παρατηρήσεις», *Όμηρος*, αρ. τ., 12, 1876, σ. 459 – 468.

τάξεις συνεχίζει, χρησιμοποιούν το οινόπνευμα ενώ οι ανώτερες τάξεις την μορφίνη για την επίτευξη μέθης. Η μορφίνη μπορεί: «λάθρα να επιφέρει μεγίστας καταστροφάς εις τας ανώτερας και μάλλον ανεπτυγμένας τάξεις της κοινωνίας, ως ατελεύτητου ναυτίας, αϋπνίας, νευρασθένειας και φρενοβλάβειας». Τα συμπτώματα είναι τρομερά και μπορεί να οδηγήσουν στην αυτοκτονία, στο γιατρό ή και στο φρενοκομείο. Σταθερή η ανεύρεση του όρου της νευροπάθειας (ή νευρασθένειας αν προτιμάτε) και σε αυτό το άρθρο, ως απόληξη του σύγχρονου τρόπου ζωής και των νέων συνηθειών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Η κοκαΐνη προέρχεται από τα φύλλα του φυτού κόκα που ευδοκimeί στην Νότια Αμερική. Ο ανώνυμος αρθρογράφος¹⁵² έχει ως αφετηρία την κατηγοριοποίηση ανάμεσα στο οινόπνευμα που η χρήση του αφορά τις κατώτερες τάξεις και το «μορφίο» για τις: «εις τας ανώτερας και μάλλον ευπόρους κοινωνικάς τάξεις». Η κοκαΐνη συνεχίζει, έχει πιο ισχυρή δράση έναντι της μορφίνης και όπως μας ενημερώνει το άρθρο, παρασκευάστηκε ως υποκατάστατο της. Στην πορεία συνεχίζει το άρθρο, αποδείχθηκε «ήττον επικίνδυνον» της μορφίνης, με σοβαρές παρενέργειες και εξαρτησιογόνο δράση που βυθίζει στην παραφροσύνη. Οι παρενέργειες αυτές οδηγούν τον εξαρτημένο στον γιατρό για βοήθεια.

Ήδη από την δεκαετία του 1870 η κατάχρηση αυτών των ουσιών μετασχηματίζεται σε ψυχική ασθένεια, υπό τον όρο της τοξικομανίας.¹⁵³ Η εξάρτηση ιατρικοποιείται και προκύπτει η ανάγκη για μια ειδικότητα με ξεχωριστή φιλοσοφία και αυτόνομη μεθοδολογία, η οποία θα ειδικεύεται σε αυτό το πεδίο. Η ειδικότητα που θα τις καλύψει θα διαθέτει τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της Ψυχιατρικής. Τα αποτελέσματα της χρήσης και κατάχρησης θα καταμεριστούν η εξασφάλιση αναλγησίας και αναισθησίας θα εναπόκειται στην Ιατρική, ενώ οι παρενέργειες τους στην Ψυχιατρική. Βέβαια και όπως συνέβη και σε άλλες επιστήμες, η δημιουργία των αναγκών και των επιστημονικών ειδικεύσεων που συγκροτούνται για να τις θεραπεύσουν, μπορεί και να συμβαίνει ταυτόχρονα.¹⁵⁴

¹⁵² Στα δύο άρθρα ο συντάκτης πιθανόν να είναι το ίδιο πρόσωπο, χωρίς ωστόσο να καταστεί δυνατή η επαλήθευση της ταυτότητάς του.

¹⁵³ Parssinen, T., Kerner, K, (1980). «Development of the disease model of drug addiction in Britain, 1870 - 1926», *Medical History*, 24, σ. 275-96.

¹⁵⁴ Πατηνιώτης, Μανώλης, «Ανάγκες», *Πρίσμα* 161, σ. 2.

Γ. Ψυχική ασθένεια και έγκλημα

Μία υπόγεια διαδρομή συνδέει τον Λόγο περί ψυχικής ασθένειας με την παραβατικότητα και την εγκληματικότητα. Η Δαρβινική θεωρία και τα παρακλάδια της, αποτελούν την θεωρητική βάση της θεωρίας του «εκφυλισμού» που εκδηλώνεται με μια σειρά από παρορμητικές πράξεις μεταξύ των οποίων και το έγκλημα.¹⁵⁵ Η ορμή προς την ανθρωποκτονία ή την αυτοκτονία, αλλά και άλλες παραβατικές πράξεις θεωρούνται ως έμφυτη στους «έκφυλους».¹⁵⁶ Οι εγκληματικότητα όπως και η ήσσοнос σημασίας εκδηλώσεις της παραβατικότητας όπως η χρήση τοξικών ουσιών (χασίσ, μορφίνη, κοκαΐνη) κατατάσσονται στα κοινωνικά νοσήματα και η θεραπεία τους χρειάζεται να υιοθετήσει τα παραγγέλματα της κοινωνικής υγιεινής. Το κίνημα αυτό, όπως και η θεωρία περί «εκφυλισμού» απετέλεσαν απότοκο του 19^{ου} αιώνα, ως καρπός των ανησυχιών που σχετίζονταν με την εκβιομηχάνιση και τις συνέπειές της, όπως η αστικοποίηση, η προλεταριοποίηση των αγροτικών πληθυσμών, η θνησιμότητα παιδιών και ενηλίκων, αλλά και η μετάδοση λοιμωδών νοσημάτων.¹⁵⁷

Τα πρώτα άρθρα που εντοπίσαμε δημοσιεύονταν στο περιοδικό *Παρνασσός* το οποίο αποτελεί όργανο του φιλολογικού συλλόγου *Παρνασσός*. Η περίπτωση του *Παρνασσού* εντάσσεται στην ευρύτερη τάση ίδρυσης συλλόγων στην Ελλάδα η οποία συνδέεται με τη διαμόρφωση του αστικού χώρου και την ανάδυση της μεσαίας τάξης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι Σύλλογοι αυτοί λειτουργούν ανεξάρτητα από το κράτος και αποτυπώνουν νέα κοινωνικά ήθη και πολιτισμικές αξίες που εκπορεύονται από τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα. Τα μέλη τους έχουν την δυνατότητα να περνούν δημιουργικά τον ελεύθερο χρόνο τους, αναπτύσσοντας διάφορες δραστηριότητες εντός των κόλπων τους και παράλληλα διοχετεύουν τις φιλοδοξίες τους στον ευρύτερο δημόσιο χώρο. Μέσο για τη επιθυμητή διάχυση η υιοθέτηση αντίστοιχων πρακτικών διάδοσης ωφελίμων γνώσεων στο ευρύ κοινό, όπως είναι τα δημόσια μαθήματα και οι διαλέξεις με ποικίλα ακροατήρια, κοινωνική στόχευση και εθνικές επιδιώξεις.¹⁵⁸

Ο *Παρνασσός* ξεκινά ως φιλολογικός σύλλογος και σύντομα διευρύνει την δράση του σε πρακτικά και ιδεολογικά ζητήματα εθνικής υπόστασης. Τα άρθρα που παραθέτουμε δημοσιεύονται την δεύτερη περίοδο λειτουργίας του που χρονικά

¹⁵⁵ Pinell, P. «Dégénère scence», στο Dominique Lecourt, François Delaporte, Patrice Pinell και Christiane Sinding (επιμ.), *Dictionnaire de la Pensée*, σ. 311.

¹⁵⁶ Κριτωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 201 – 202.

¹⁵⁷ Γκοτσίνας, Κ. (2021). *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα...*, σ. 310.

¹⁵⁸ Μεργούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870 - 1900...* σ. 120 – 121.

τοποθετείται την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Το καταστατικό τροποποιείται και ορίζει πλέον ως σκοπό του την ηθική, διανοητική και κοινωνική βελτίωση του λαού. Συγκριτικά, ο πρώτος κανονισμός του συλλόγου περιόριζε παραγωγή και διάδοση των γνώσεων εντός των κόλπων του.

Στο πρώτο χρονικά άρθρο, ο Τιμολέων Ε. Ηλιόπουλος¹⁵⁹ αναγινώσκει στα μέλη του συλλόγου τα κυριότερα σημεία της μελέτης του με θέμα το έγκλημα και την ποινή.¹⁶⁰ Ο Ηλιόπουλος αναγνωρίζει το διαχρονικό και σύγχρονο πρόβλημα της προάσπισης του ατόμου από εγκληματικές ενέργειες και ανάγει το ζήτημα στο πεδίο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Συνεχίζει, θεωρώντας πως η ανάγκη σύνδεσης του εγκλήματος με την σύγχρονη πραγματικότητα μπορεί να έχει την θεωρητική τεκμηρίωση στη - νέα - θετική ποινική σχολή της Ιταλίας και στον νέοαναδυθέντα επιστημονικό κλάδο της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας. Ο αρθρογράφος συνεχίζει υποστηρίζοντας πως η κατηγοριοποίηση του εγκλήματος ανάλογα με την βαρύτητα, συνδέεται με τους παράγοντες που οδηγούν στο έγκλημα. Κατατάσσει τους παράγοντες σε εσωτερικούς και εξωτερικούς: «εγκληματικών ένστικτων» και «εκ περιστάσεως εγκληματίαι [...] αι φυλακαί εισί πλήρης ηθικώς φρενοπαθών», αντίστοιχα.

Προς τεκμηρίωση της υπόθεσης, ανατρέπει συγκριτικά σε επιστημονικές θεωρίες. Η πρώτη θεωρία που αναφέρεται ως: «ανθρωπολογική», έχει ως θεμελιωτή τον Ιταλό νευρολόγο και εισηγητή της εγκληματικής ανθρωπολογίας, Τσέζαρε Λαμπρόζο.¹⁶¹ Ο Λαμπρόζο ως θιασώτης της θεωρίας της «εκ γενετής εγκληματικότητας», συνδυάζει τα σωματομετρικά χαρακτηριστικά με το έγκλημα. Στοιχεία όπως το ανάστημα, η ανάπτυξη του θώρακα και το μέγεθος του κρανίου, η φυσική και ηθική αναισθησία, η έμφυτη ανικανότητα, θεωρούνται πως προσιδιάζουν στον ιδεότυπο του «εν δυνάμει» εγκληματία. Θεωρεί αυτά τα στοιχεία ως στοιχεία του εκφυλισμού που ως απόρροια του περιλαμβάνει το ίδιο το έγκλημα. Ο Ηλιόπουλος σε αυτό το σημείο τεκμαίρει την συλλογιστική του, στρεφόμενος προς την θεωρία του εκφυλισμού και ουσιαστικά την ενσωματώνει στη θεωρία του περί εγκλήματος. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν σε γενικότερες θεωρίες βιολογικής κατωτερότητας και θα χρησιμοποιηθούν για την

¹⁵⁹ Ο Ηλιόπουλος ήταν νομικός και πολιτικός. Διετέλεσε υφηγητής του ποινικού δικαίου, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών καθώς και Πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός. Πηγή: Ψηφιακό Αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών, διαθέσιμο από: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/1787>

¹⁶⁰ Ηλιόπουλος, Ε. Τιμολέων, «Το έγκλημα και η ποινή κατά την ανθρωπολογικήν σχολήν», *Παρνασσός*, αρ. τ. 1, 1889.

¹⁶¹ Shorter, E., (2006). *A Historical Dictionary of Psychiatry*, Oxford: Oxford University Press. σ. 164.

τεκμηρίωση φυλετικών θεωριών, οι οποίες θα κατακλύσουν την Ευρώπη τα επόμενα χρόνια. Ο Λαμπρόζο δεν περιορίστηκε στον ποινικό πεδίο, αλλά επεκτάθηκε και στην δαιμονοποίηση της πολιτικής διαφωνίας ως αποτέλεσμα κάποιας ψυχικής διαταραχής.¹⁶²

Η θεωρία του εκφυλισμού δέχτηκε έντονη κριτική από την Γαλλική πλευρά. Η θετική εγκληματολογία και η θεωρητική της μορφή: «ο αταβισμός», αποτέλεσε το θεωρητικό αντίβαρο της θεωρίας του εκφυλισμού. Ο Ηλιόπουλος παραβάλλει επιχειρηματολογία υπέρ της θεωρίας του εκφυλισμού γιατί θεωρεί πως είναι αυτή που ταιριάζει περισσότερο στην Ελληνική περίπτωση. Το άρθρο καταλήγει: «ο αγών έσται μακρός και επίπονος, αλλ' εξ αυτού θα προκύψη η αλήθεια». Η θεωρία πως ο εκφυλισμός αποτελεί απειλή για το μέλλον της φυλής, καθώς και πως είναι υπεύθυνος για τη μεταδοτικότητα των σωματικών και ψυχικών ελαττωμάτων είναι δεδομένη για πολλούς από τους εκπροσώπους της επιστημονικής διανόησης την ίδια περίοδο. Έκδηλη και η ανάδυση μιας ευγονικής ατζέντας που στόχευε στην βελτίωση του βιολογικού κεφαλαίου των επόμενων γενεών.

Οι πολιτικές της πρόληψης και αντιμετώπισης των «μη υγείων σωμάτων και ψυχών», αποτελούν αναπόσπαστο μέρος μιας γενικότερης προσπάθειας διαφύλαξης της «ποιότητας» και της «ποσότητας» του ανθρώπινου αποθέματος του Έθνους. Το ίδιο σχήμα συναντάται στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό χώρο. Πέραν της νομικής προσέγγισης του ζητήματος των εγκλημάτων σταχυολογούμε την διασύνδεση με σωματομετρικά χαρακτηριστικά. Η ίδια προβληματική συναντάται και σε άλλα άρθρα. Φαίνεται να αποτελούν μέρος ευρύτερου διαλόγου διασύνδεσης της παραβατικότητας με την ψυχική νόσο.

Το επόμενο άρθρο υπογράφεται από τον Γ. Τυπάλδο Κοζάκη¹⁶³ κι έχει ως θέμα την αυτοκτονία. Ο Τυπάλδος - Κοζάκης έχει πολυσχιδή παρουσία στα δημόσια πράγματα. Διπλωμάτης καριέρας, εκ των ιδρυτών της Εθνικής Βιβλιοθήκης, έφορος του Αμαλίου Οικοτροφείου και μέλος της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.¹⁶⁴

Ο συντάκτης χαρακτηρίζει ως παράδοξο το φαινόμενο για την ελληνική κοινωνία. Θεωρεί ως κύρια αιτία την: «μεγάλη ηθική και πολιτική δόνησις της Ελληνικής επαναστάσεως, η εγκαθιδρύσα εν Ελλάδι νέα τάξις πραγμάτων [...] και ο χείμαρρος

¹⁶² Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*. Αθήνα: Βάσια Λέκκα & Εκδόσεις futura, σ. 95 – 96.

¹⁶³ Κοζάκης Τυπάλδος Γεώργιος, «Ολίγαι σημειώσεις περί αυτοκτονίας», *Παρνασσός*, αρ. τ. 9, 1893.

¹⁶⁴ Περισσότερες πληροφορίες για τον Τυπάλδο – Κοζάκη: <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/2fkg-p933-ps84>. Πρόσβαση στις 28/1/2024.

εισβολής νέων ιδεών και ηθών». Ο αρθρογράφος εκφράζει προβληματισμό σχετικά με τις συνέπειες αυτής της αλλαγής. Σε σχέση με την κατηγοριοποίηση των αυτοκτονιών, ο συντάκτης ανάγει, πως ανάλογα με την ψυχική κατάσταση διαχωρίζονται σε αυτές που ο αυτόχειρας έχει: «ελευθερία και θέλησι ακεραία» και σε αυτές που: «η καταστροφή των διανοητικών δυνάμεων είναι καταφανής». Στο Παρίσι προσθέτει, στις δημόσιες υπηρεσίες διατηρούνται 300.000 φάκελοι περιπτώσεων αυτοκτονιών.

Εισαγωγικά ο αρθρογράφος πραγματοποιεί μία ιστορική αναδρομή στον τρόπο αντιμετώπισης των αυτοχειρών. Ο Κοζάκης παραθέτει την ήπια στάση στην Κλασσική αρχαιότητα σε σχέση με την ατίμωση των πτωμάτων στον Μεσαίωνα και την επαναφορά σε πιο ανεκτικό πλαίσιο κατά τα νεότερα χρόνια. Σε σχέση με τα αίτια, η κοινωνικές αλλαγές: «ανέλιξις» όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, αποτελούν το υπέδαφος και: «ο πολλαπλασιασμός των νόσων του νευρικού συστήματος» την έκφανση. Ως αφορμές παραθέτει: «ο αγών του βίου εις την εποχή μας, αι θλίψεις αι πηγάζουσαι εκ της πτώσεως από κοινωνικής τινός περιοπής». Η αυτοκτονία συνεχίζει κατατάσσεται στα κοινωνικά νοσήματα. Στον όρο κοινωνικά νοσήματα συμπεριλαμβάνει αυτό που με σύγχρονους όρους θα αποδίδαμε ως ψυχικά νοσήματα. Τα επιχειρήματα διασταυρώνονται με τα ζητήματα της ψυχικής υγείας και τις θεωρίες όπως αυτή του εκφυλισμού, της ηθικής κατάπτωσης και του Κοινωνικού Δαρβινισμού.

Το τελευταίο άρθρο του περιοδικού *Παρνασσός*, αφορά τις αυτοκτονίες και τις αλληλοκτονίες στην Ελλάδα Αποτελεί συνέχεια του κύκλου περί εγκλήματος, του Συλλόγου και υπογράφεται από τον Πλάτωνα Δρακούλη.¹⁶⁵ Ο Πλάτων Δρακούλης είναι κοινωνιολόγος, δημοσιογράφος, συγγραφέας και από τους πρωτοπόρους του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Αρθρογραφεί τακτικά στον Παρνασσό, καθώς και σε άλλα έντυπα της εποχής. Το άρθρο δεν αφορά αμιγώς θέμα ψυχικής υγείας. Ωστόσο παραθέτουμε μερικά σημεία του, καθώς ο Δρακούλης είναι μία φωνή που διαφοροποιείται σε σχέση με την επικρατούσες απόψεις της εποχής. Αντιλέγει στην διαδεδομένη αντίληψη περί κληρονομικής μεταβίβασης της εγκληματικότητας και τη αντιμετώπισή της ως ασθένεια, υπογραμμίζοντας την ανάγκη ανθρωπιστικής προσέγγισης, καθώς και τον ρόλο που διαδραματίζουν οι κοινωνικές συνθήκες στην εκδήλωση της παραβατικότητας. Προτείνει την μεταρρύθμιση του ποινικού κώδικα με την θέσπιση ανώτερου ορίου στην ποινή και την υπογραμμίζει την σημασία της ηθικής

¹⁶⁵ Δρακούλης, Πλάτων, «Θεραπεία Εγκληματιών», *Παρνασσός*, αρ. τ. 10, 1893, σ. 790 – 793.

συναίσθησης του καλού και του κακού, τόσο στο πεδίο του σωφρονισμού όσο και στην πρόληψη.

Στην *Κλειώ* δημοσιεύεται άρθρο που υπογράφεται με τα αρχικά: «ΔΡ. Ε.Μ.».¹⁶⁶ Αφορά την σχέση του εγκλήματος με την ψυχική ασθένεια από την οπτική της Ιατρικής.¹⁶⁷ Είναι δημοσιευμένο το 1895, προς το τέλος της περιόδου αναφοράς. Ο συντάκτης εισαγωγικά θέτει το πλαίσιο, τονίζοντας πως το έγκλημα είναι έμφυτο με την ανθρώπινη φύση, ήδη από τα πρώτα της βήματα. Η όποια ποινή χρειάζεται να προσεγγίζεται ως: «εξωτερικήν τις της απειλουμένης κοινωνίας άμυνα και ως απαίτησις του εσωτερικού αισθήματος δικαιοσύνης». Η πνευματική κατάσταση του δράστη παίζει σημαντικό ρόλο. Παλαιότερα θεωρείτο επιβαρυντικός παράγοντας: «προς τελείαν αυτού καταδίκην». Στις Γερμανικές χώρες συνεχίζει, η νομική παράδοση του Καρόλου του Ε' συστήνει την συνεκτίμηση συνύπαρξη του παράγοντα της παραφροσύνης ως ελαφρυντικό την.

Η αναμόρφωση του 18^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ο αρθρογράφος, έδωσε ώθηση στην φιλανθρωπία και στην ανάγκη λειτουργίας σωφρονιστηρίων και φρενοκομείων με βάση τον άνθρωπο. Οι ποινικοί κώδικες εναποθέτουν πλέον στην κρίση του δικαστή: «αν ο αυτουργός καθ' ον χρόνον εξετέλεσε την πράξιν ευρίσκετο εν καταστάσει αναισθησίας ή νοσηράς ταραχής των πνευματικών του δυνάμεων, ένεκα της οποίας δεν ήταν κύριος της θελήσεώς του». Είναι αρκετά δύσκολο συνεχίζει να διαπιστωθεί αν ισχύει αυτό το τεκμήριο ή ο δράστης το επικαλείται για να πετύχει ευνοϊκή αντιμετώπιση. Η ιατρική χρειάζεται να παρεμβαίνει και να: «σκέπτεται περί τούτου [...] γινώσκει τους τύπους της παραφροσύνης [...] τον ιατρόν εις το να διακρίνει την πραγματικήν νόσον από της μεθ' υποκρισίας συνεξευγμένης ωμότητας». Το άρθρο ολοκληρώνεται με την παράθεση περιπτώσεων εξέτασης φρενοβλαβών με εγκληματικές τάσεις σε διάφορες χώρες που ανάγεται, στο τακτικά συναντώμενο πλαίσιο της: «τραγωδίας της κοινωνικής διαφθοράς», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

Η Δικαιοσύνη θα σχολιάζαμε, καταφεύγει στην Ιατρική ζητώντας την συνδρομή της, στο αν και κατά πόσον συντρέχουν οι συνθήκες του εγκλήματος εν μέσω ενός επεισοδίου παραφροσύνης, για παράδειγμα. Το κέντρο βάρους της διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης μετατίθεται στον χώρο του ιατρείου, του

¹⁶⁶ Ο ΔΡ. Ε.Μ. υπογράφει και άλλα άρθρα στην *Κλειώ* σχετικά με ζητήματα ψυχικής υγείας. Δεν κατέστη δυνατή η ταυτοποίησή του.

¹⁶⁷ ΔΡ. Ε. Μ., «Έγκλημα και παραφροσύνη», *Κλειώ*, αρ. τ. 17, 1/13 Σεπτεμβρίου 1895, σ. 266 – 267 και αρ. τ. 18, 15/27 Σεπτεμβρίου 1895, σ. 275 – 276.

νοσοκομείου και εν προκειμένω του ψυχιατρείου. Το σχήμα αυτό βρίσκει αντιστοίχιση στον Φουκωϊκό Λόγο, σύμφωνα με τον οποίο τον 19^ο αιώνα η ευθύνη απόδοσης της Δικαιοσύνης από το δικαστικό σύστημα μετατοπίζεται προς την Ιατρική.¹⁶⁸ Το έγκλημα έχει κοινωνική αφετηρία και οι ψυχιατρικές διαγνώσεις θα γνωμοδοτούν ποιοι τρόποι ζωής και συμπεριφοράς ήταν αποκλίνοντες, ανήθικοι, αντικοινωνικοί ή επικίνδυνοι για τον ασθενή και το κοινωνικό σύνολο. Η Ψυχιατρική διεκδικεί ρόλο στην ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεις και στον καθορισμό προτύπων συμπεριφοράς, σεξουαλικότητας και ηθικής.¹⁶⁹

Δ. Η ψυχιατρική περίθαλψη

Όπως είδαμε η Ψυχιατρική συγκροτείται ως αυτοτελής επιστημονική οντότητα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα σε ένα χώρο που της «ανήκει», το Άσυλο.¹⁷⁰ Ο χώρος αυτός την διαχωρίζει και σκιαγραφεί ένα αυτόνομο μεθοδολογικό πλαίσιο, σε σχέση με την κλασική κλινική – που αποτέλεσε προνομιακό χώρο για την ανάπτυξη της γενικής ιατρικής. Το νέο αυτό πρόταγμα αποτυπώνεται και στην αλλαγή της θεραπευτικής φιλοσοφίας και αντιμετώπισης της ψυχικής ασθένειας. Ο περιορισμός, η απομόνωση καθώς και η πιο βάρβαρη μέθοδος της ακινητοποίησης με αλυσίδες, αποτελούσε συνήθης πρακτική. Ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα εμφανίζονται θεραπευτικές παρεμβάσεις και τεχνικές προς μία διαφορετική κατεύθυνση. Η κατασταλτική πρακτική, η απομόνωση και η αποχή από την συμμετοχή στις καθημερινές δραστηριότητες αμφισβητούνται και δέχονται έντονη κριτική. Ειδικότερα στη Γαλλία, ο απόηχος των ανθρωπιστικών ιδεών θα εμπνεύσει στην αφαίρεση των αλυσίδων από τους παράφρονες στο άσυλο της Salpêtrière.

Η μέθοδος θεραπείας ονομάστηκε: «ηθική». Η όλη προσέγγιση στηρίζεται στην απαλοιφή των ασυλιακών πρακτικών από το πλάνο της θεραπείας και μεθοδολογικά στηρίζεται σε ένα διαλεκτικό μοντέλο θεραπευτικής σχέσης. Αυτή η εξέλιξη ωστόσο, θα αντικατασταθεί από την εφαρμογή της επιτήρησης και την τεχνική της πειθαρχίας του ψυχιατρείου που μαζί με άλλα ιδρύματα, χρησιμοποιείται μεταξύ άλλων για να κατασκευάσει «χρήσιμα άτομα».¹⁷¹ Η ψυχιατρική κλινική αναδείχθηκε στον βασικό

¹⁶⁸ Φουκώ, Μ. (2012). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Ψυχογίος. σ. 293.

¹⁶⁹ Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 252.

¹⁷⁰ Τζανάκης, Μανώλης (2003), *Μετασχηματισμοί της υποκειμενικότητας και καθημερινότητα. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα*. (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Ανάκτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/31853?lang=el#page/1/mode/2up>, σ. 79.

¹⁷¹ Φουκώ, Μ. (1976). *Επιτήρηση και τιμωρία – η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 278.

επαγγελματικό χώρο των ψυχιάτρων και απετέλεσε κέντρο έρευνας σε σχέση με τις αιτίες και τις θεραπείες των ψυχικών νόσων, καθώς και με τα ιατρικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ασθενών.¹⁷²

Ο Γάλλος Ιατρός Philipe Pinel προβαίνει σε μια κίνηση με έντονο συμβολικό χαρακτήρα καθώς σπάει τις αλυσίδες και απελευθερώνει τους τροφίμους στα άσυλα που διηύθυνε. Ο Pinel θεμελιώνει την ηθική θεραπεία καθιστώντας την βασικό θεραπευτικό μέσο.¹⁷³ Εκτός της Γαλλίας αντίστοιχες προσπάθειες λαμβάνουν χώρα και σε άλλες χώρες όπως η Αγγλία, η Γερμανία και η Ιταλία.

Η «ηθική» θεραπεία έρχεται σε αντίθεση με την φυσική θεραπεία των παραδοσιακών θεραπευτικών μέσων, όπως η αφαίμαξη, ο υποκλυσμός και η δίαιτα. Στοχεύει στην απελευθέρωση των συναισθημάτων σε σχέση με την παραδοσιακή προσέγγιση που απευθυνόταν κυρίως στο σώμα. Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στην ανάγκη δημιουργίας θεραπευτικής σχέσης μεταξύ ιατρού και υποκειμένου.¹⁷⁴

Η έννοια: «ηθικοποίηση» ανιχνεύεται τακτικά στα άρθρα. Αναφέρεται, όχι μόνο στην αντιμετώπιση των φρενοπαθών, αλλά αποτελεί μέρος μιας γενικότερης θεωρίας για την διευθέτηση και λοιπών ζητημάτων ψυχικής υγείας όπως οι νευροπάθειες, οι υποχονδρίες και οι μελαγχολίες. Αντίστοιχες θεωρίες αναπτύσσονται και για ευρύτερα ζητήματα που άπτονται κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως τα σωφρονιστήρια, οι φυλακές και τα σχολεία. Η ηθική διαπαιδαγώγηση θεωρείται ως αντίδοτο στα «ηθικά ελαττώματα των κοινωνιών» της εποχής.¹⁷⁵ Από την μελέτη των άρθρων εκτιμούμε πως υπάρχει μια γενικότερη αναζήτηση αξιών και σταθερών που θα αναπληρώσουν το έλλειμμα που προκύπτει από τις παλαιότερες σταθερές κοινωνικές, ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές δομές. Οι μεγάλες αλλαγές έχουν το τίμημά τους όπως φαίνεται στα άρθρα του *Ιλισσού*:¹⁷⁶

Διάσημος τις Γερμανός Vainbusen, έκ των νεώτερων φρενολόγων, διΐσχυρίζεται ότι εν γένει τα ψυχικά νοσήματα εμφανίζονται επιδημικώς και ως αιτίας θεωρεί τας θρησκευτικές αναμορφώσεις και τας πολιτικές επαναστάσεις. Φέρει δε προς υποστήριξιν των λόγων του πλείστα όσα παραδείγματα εκ της Μεσαιωνικής ιστορίας.,

¹⁷² Engstrom, E. (2003). *Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice*, Ithaca: Cornell University Press, σ. 30.

¹⁷³ Τζανάκης, Μ. (2008). *Πέραν του ασύλου, Η κοινοτική ψυχιατρική και το ζήτημα του υποκειμένου*, Αθήνα: Προσχέδιο, σ. 35.

¹⁷⁴ Τζανάκης, Μ. (2008). *ό.π.*, σ. 36.

¹⁷⁵ Εμμανουήλ, Ευάγγελος, «Περί ψυχιατρείας», *Όμηρος*, αρ. 1, 1878, σ. 16 – 23.

¹⁷⁶ Παπαιωάννου, Ι. Πολ, «Περί φρενοπαθειών», *Περιοδικό Ιλισσός*, αρ. τ. 4, 30 Ιουνίου 1871, σ. 73 – 76 και αρ. 5, 15 Ιουλίου 1871, σ. 102 - 104.

καθώς και έτερο της «Ακρόπολεως», του οποίου ο τίτλος είναι χαρακτηριστικός: «Πνευματικά επιδημία».¹⁷⁷

1. Περιγραφές Ιδρυμάτων

Το πρώτο χρονικά άρθρο δημοσιεύεται στο περιοδικό *Όμηρος*, είναι ανώνυμο και αποτελεί προϊόν ερανισμού από γερμανικό περιοδικό. Αφορά την περιγραφή ψυχιατρείου στην Κεντρική Γερμανία χωρίς ωστόσο, ο αρθρογράφος να κάνει γνωστή την ονομασία της πόλης η οποία το φιλοξενεί.¹⁷⁸ Στην υποσημείωση ο συντάκτης ενημερώνει πως η δημοσίευση των: «επόμενων αληθινών ιστοριών», έχει ως σκοπό να καταδείξει ότι:

Οι ημιμαθείς έτι Ανατολικοί λαοί γινώσκουσι πάλιν να δείκνυνται ανώτεροι των αμέσως με τον ανθρώπινον βίον συνδεόμενων καταδρομών της τύχης εκείνων, αίτινες πολλάκις ωθούσι τους μάλλον πεπολιτισμένους Ευρωπαίους εις τα θηριωδέστερα των κακουργημάτων και τας εντεύθεν κοινωνικάς καταστροφάς.

Σύμφωνα με την περιγραφή, το ίδρυμα να ομοιάζει με φυλακή. Εδράζεται στην άκρη της πόλης σε έρημη συνοικία, σε ένα: «οικοδόμημα, αλλόκοτον την όψιν» όπου: «Ενταύθα παύει η ζωή! Εδώ αρχίζει η ασθένεια, ο θάνατος, και η ιατρική, αμφοτέρων επιστήμη» και το χαρακτηρίζει ως: «Κατασκευαστήριο φερέτρων και ουδέν άλλον». Παρόμοια περιγραφή συναντήσαμε σε προηγούμενη παράγραφο για τον «Πύργο των Τρελλών στην Βιέννη».¹⁷⁹ Στη συνέχεια ο αρθρογράφος παραθέτει σε μορφή διαλόγου με τον Ιατρό του Ψυχιατρείου ιστορικά τροφίμων που φιλοξενούνται σε αυτό. Από την αφήγηση σταχυολογούμε την επαναλαμβανόμενη πεποίθηση πως: «η τρέλα υπάρχει εν σπέρματι ενίοτε μεταξύ μιας ολόκληρης οικογενείας [...] τα τέκνα κληρονομούν των γονέων τας ασθενείας».

Ο συντάκτης ίσως χρησιμοποιεί αυτή την εισαγωγή ώστε να προετοιμάσει τον αναγνώστη για την ιστορία που ακολουθεί. Ενδεχομένως να είναι χρήσιμη σαν ένα δείγμα ιστορίας των κτιρίων, πλην όμως η αφήγηση διαφαίνεται να αποτελεί προϊόν μυθοπλασίας. Το σχήμα ωστόσο που χρησιμοποιεί, υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στον κόσμο της υγείας όπου κυριαρχεί η χαρά της ζωής και τον κόσμο της ασθένειας, όπου αρχίζει ο θάνατος. Εξαίρει την στωικότητα των λαών της Ανατολής σε σύγκριση με τον πολιτισμό των Ευρωπαίων ο οποίος οδηγεί σε ακραίες αντιδράσεις

¹⁷⁷ Ανώνυμος, «Πνευματικά επιδημία», *Ακρόπολις Φιλολογική*, αρ. 1, 1881, σ. 15.

¹⁷⁸ Ανώνυμος, «Τα εν Γερμανία Φρενοκομεία», *περιοδικό Όμηρος*, αρ. τ. 1, 1874, σ. 20 – 31.

¹⁷⁹ Βλ. παράγραφο, «Επίσκεψις εις φρενοκομείον» (εκ του Γερμανικού), *Εστία*, αρ. τ. 439, 27 Μαΐου 1884, σ. 344 – 349 και αρ. τ. 442, 17 Ιουνίου 1884, σ. 391 – 395.

στην περίπτωση αντιξοοτήτων. Υπογραμμίζει την αντίθεση ανάμεσα στην πίστη στο πεπρωμένο και στις συνέπειες που επέφερε ο πολιτισμός στις Ευρωπαϊκές χώρες και πως το πλαίσιο αυτών των αλλαγών δεν φαίνεται να ταιριάζει στους λαούς της Ανατολής.

Το άρθρο απαντά στην υπεροπτική στάση των Δυτικοευρωπαίων απέναντι στους Ανατολίτες. Για αρκετούς Δυτικούς, η μοιρολατρία που αποτελεί χαρακτηριστικό των λαών της Ανατολής και κυρίως των Μουσουλμάνων μπορεί να διαβρωθεί μέσω της εκπολιτιστικής δράσης των Ευρωπαίων.¹⁸⁰ Αυτή η μοιρολατρία σύμφωνα με τον συγγραφέα αποτελεί έναν προστατευτικό παράγοντα έναντι της δυτικής νεωτερικότητας. Ίσως να αποτελεί απάντηση σε μιας μορφής «επιδημιολογικού οριενταλισμού» που επιβιώνει στο πέρασμα του χρόνου και βιώνεται από τους Δυτικούς μέσα από το δίπολο της υγείας που αντιπροσωπεύει η Δύση και της ασθένειας που αντιπροσώπευε η Ανατολή. Η προσέγγιση αυτή επιβεβαιώνεται από την υποχώρηση των λοιμών – επιδημιών στη Δυτική Ευρώπη και την συνέχιση της εμφάνισής τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπογραμμίζει η Κ. Κωνσταντινίδου.¹⁸¹

Το επόμενο χρονικά άρθρο αφορά τα αναμορφωτήρια του Ηνωμένου Βασιλείου και δημοσιεύεται στον Όμηρο. Αποτελεί αναδημοσίευση από το περιοδικό: «Επιθεώρησις των δύο Κόσμων» και υπογράφεται με τα αρχικά «Α.Κ.». ¹⁸² Αναφέρεται στα σωφρονιστήρια της Αγγλίας και στη μορφή εργοθεραπείας που εφαρμόζεται με σκοπό την κάλυψη των εξόδων λειτουργίας τους και την εκμάθηση ενός πρακτικού επαγγέλματος από τους τρόφιμους, το οποίο μπορούν να εξασκήσουν μετά την έξοδό τους από το ίδρυμα. Η καλή διαγωγή σημαίνει μείωση της ποινής. Σύμφωνα με τον συντάκτη: «οι δε Άγγλοι το πρωτιμώσιν εξ όλων των κανονισμών, οίτινες διέπουσι τας φυλακάς της Ευρώπης» [...] «Η επιτήρησις και πατρωνεία», εξασφαλίζουν συμμόρφωση μετά την έξοδο. Το σύστημα αυτό αντιπαραβάλλεται με το καταθλιπτικό περιβάλλον των Ελληνικών και Τουρκικών φυλακών και προτείνεται η υιοθέτηση αντίστοιχων μέτρων από τις δύο χώρες: «περί της ηθικοποιήσεως των εν ταις φυλακαίς ευρισκομένων».

¹⁸⁰ Κωστής, Κ., (1994). *Στον καιρό της Πανώλης*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 257.

¹⁸¹ Κωνσταντινίδου, Κ. (2023). Οι επιδημίες της πανώλης στις σύνθετες «γεωγραφίες» του Νέου Ελληνισμού (14^{ος} – 19^{ος} αιώνας, στο Γαρδίκας, Κ. (επιμ.), *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, σ. 137 – 138.

¹⁸² Α.Κ. (πιθανώς Α. Κουρνιακτής), «Περί των εν Αγγλία Σωφρονιστηρίων», *Όμηρος*, αρ. τ. 6, 1874, σ. 201 – 208.

Σύμφωνα με το Φουκό τα αναμορφωτήρια αρχίζουν να κατασκευάζονται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Τα πρώτα αναμορφωτήρια λειτούργησαν στην Γερμανία (Zuchthausern) και στην Αγγλία (Workhouses).¹⁸³ Σε αυτά τα ιδρύματα ήταν υποχρεωτικό να εγκλειστούν και να εργαστούν όσοι είναι ικανοί για εργασία χωρίς ωστόσο να εργάζονται. Με αυτή την μεθόδευση, ουσιαστικά ποινικοποιούνταν η αλητεία και η επαιτεία. Ομογενοποιούνταν η τρέλα και ο τρελός με τον αλήτη, τον επαίτη, τον ορφανό, τον ελευθεριάζοντα, τον ανάπηρο, την πόρνη, τον βλάσφημο σε μία νέα ηθική και κοινωνική πραγματικότητα.¹⁸⁴

Η αυστηρές τιμωρίες έχουν υψηλό κόστος και χρειάζεται να παραμεριστούν για οικονομικούς και για ανθρωπιστικούς λόγους. Βασικό συστατικό της επιτήρησης, η πειθαρχία που εξασφαλίζεται αρτιότερα σε περικλειστούς χώρους όπως η φυλακή, το σωφρονιστικό ίδρυμα, το φρενοκομείο και το στρατόπεδο όπου ο ιδρυματισμός συνυπάρχει σε σημαντικό βαθμό. Η συγκέντρωση των παραγωγικών δυνάμεων εξασφαλίζει την άντληση στο μέγιστο δυνατό των πλεονεκτημάτων (παραγωγικότητα, καταμερισμός) και εξουδετέρωση των μειονεκτημάτων (κλοπές, διαταραχές και διακοπές εργασίας). Αυτά τα πειθαρχικά συστήματα λειτουργούν και σαν τεχνικές που κατασκευάζουν «χρήσιμα άτομα», μέσω της ολόπλευρης καταναγκαστικής διαπαιδαγώγησης.¹⁸⁵

Το περιοδικό *Εστία* δημοσιεύει σειρά άρθρων σχετικά με τα ψυχιατρεία. Το πρώτο άρθρο δεν φέρει υπογραφή και αναφέρεται στο νοσοκομείο της Bicetre παραθέτοντας εν συντομία την ιστορία του.¹⁸⁶ Ο αρθρογράφος μας πληροφορεί πως οικοδομήθηκε το 1286 και πρωτολειτούργησε σαν λεπροκομείο και κρατητήριο. Η αλλαγή χρήσης περιλαμβάνει την φιλοξενία¹⁸⁷ κάτω από άθλιες συνθήκες, φρενοβλαβών. Δύο γεγονότα συνεχίζει το άρθρο, με έντονο συμβολισμό έλαβαν χώρα στην Bicetre. Το πρώτο η: «δοκιμή επί πτώματος της υπό του Δρος Guillotin επινοηθείσης λαιμητόμου» και το δεύτερο: «εποινήσατο έναρξιν ο ένδοξος Pinel τω 1792 της νέας φιλανθρώπου και επιστημονικής μεθόδου της περιθάλψεως των φρενοβλαβών». Στην κατακλείδα

¹⁸³ Φουκό, Μ. (2007), *Η ιστορία της τρέλας κατά την κλασσική εποχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης, σ. 80 – 83.

¹⁸⁴ Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*. Αθήνα: Βάσια Λέκκα & Εκδόσεις futura, σ. 40.

¹⁸⁵ Φουκό, Μ. (1976). *Επιτήρηση και τιμωρία – η γέννηση της φυλακής...*, σ. 190.

¹⁸⁶ Ανώνυμος, «Σημειώσεις περί του εν Γαλλία Νοσοκομείου Bicetre», *Εστία*, αρ. τ. 306, 8 Νοεμβρίου 1881, σ. 710.

¹⁸⁷ Τα εισαγωγικά δικά μου.

του ο αρθρογράφος εκφράζει την ελπίδα να υιοθετήσει και η Ελλάδα το παράδειγμα της φιλάνθρωπης αντιμετώπισης των φρενοβλαβών.

Στο ίδιο φύλλο της «Εστίας», δημοσιεύεται άρθρο υπογεγραμμένο με τα αρχικά του αρθρογράφου, το οποίο αναφέρεται στο άσυλο “Earlswood” της Μεγάλης Βρετανίας.¹⁸⁸ Παρουσιάζεται μια εξωραϊσμένη εικόνα ενός «ασύλου των υπό διανοητικής αμβλύτητας πασχόντων». Σύμφωνα με το άρθρο το παλαιότερο άσυλο εκσυγχρονίστηκε και φιλοξενεί σε αξιοπρεπείς συνθήκες τους τροφίμους. Σε γενικές γραμμές παρουσιάζει ένα ειδυλλιακό τοπίο: «πανταχού εβασίλευεν η ευθυμία και έλαμπον ακτίνες τινές διανοίας». Το πρόγραμμα των τροφίμων συνεχίζει το άρθρο, περιλαμβάνει εργασία σε διάφορα αντικείμενα, ανάλογα με την κλίση του τροφίμου, μιας μορφής εργοθεραπείας θα λέγαμε. Εφαρμόζεται ένα σχήμα καταμερισμού της εργασίας καθώς λειτουργούν ταπητουργείο, υποδηματοποιείο και στρωματοποιείο, όπως μας μεταφέρει ο συντάκτης.

Η εργασία αυτής της μορφής στα περίκλειστα ιδρύματα φαίνεται να είναι υποχρεωτική στο Ηνωμένο Βασίλειο λαμβάνοντας υπόψη τα άρθρα που αποδελτιώσαμε. Ήδη από τον 17^ο και 18^ο αιώνα, τα γενικά νοσοκομεία στην Γαλλία και τα πτωχοκομεία στην Αγγλία λειτουργούν ως χώρος εγκλεισμού περιφερόμενων και περιθωριακών ατόμων. Οι ανάγκες σε εργατικά χέρια καλύπτονται από όπου είναι εύκαιρο και δεν εξαιρούνται οι τρόφιμοι των ασύλων και των πτωχοκομείων.

Ανώνυμο άρθρο που προέρχεται από μετάφραση αντίστοιχου Γερμανικού περιοδικού δημοσιεύεται επίσης στην «Εστία». Περιγράφει τις συνθήκες ενός ψυχιατρείου των τελών του 19^{ου} αιώνα, παραθέτει στοιχεία για την αιτιολογία, την περιγραφή κλινικών περιπτώσεων και την θεραπεία της φρενοβλάβειας.¹⁸⁹ Ο αρθρογράφος περιγράφει μια βελτιωμένη εικόνα η οποία σύμφωνα με αυτόν προκύπτει από την αλλαγή στην αντιμετώπιση της ψυχικής ασθένειας τον 19^ο αιώνα. Αντιπαραβάλλει την δεινή κατάσταση των φρενοκομείων στις αρχές του αιώνα σε σχέση με την περίοδο αναφοράς και την αντιμετώπιση της φρενοβλάβειας ως νόσου αντί για «αίσχος» ή «αμάρτημα» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ο συντάκτης μνημονεύει τον Pinel και τον Esquirol για την θεραπεία των φρενοβλαβών μέσω της φιλανθρωπίας και τον ρόλο τους στην λειτουργία αυτών των δομών σύμφωνα με τα

¹⁸⁸ Ανώνυμος, «Το εν Earlswood της Αγγλίας Άσυλον των βλακών», *Εστία*, αρ. τ. 306, 8 Νοεμβρίου 1881, σ. 710 – 712.

¹⁸⁹ Ανώνυμος, «Επίσκεψις εις φρενοκομείον» (εκ του Γερμανικού), *Εστία*, αρ. τ. 439, 27 Μαΐου 1884, σ. 344 – 349 και αρ. τ. 442, 17 Ιουνίου 1884, σ. 391 – 395.

νέα δεδομένα, απαριθμεί τα θεραπευτικά καταστήματα που ιδρύθηκαν στην Γερμανία το πρώτο μισό του αιώνα και εξαιρεί την λειτουργία τους με βασική αρχή τον σεβασμό στον άνθρωπο.

Συνεχίζοντας στο άρθρο υπογραμμίζεται η σημασία της κληρονομικότητας και της παιδαγωγικής: «η προδιάθεσις εις παραφροσύνη [...] είναι κληρονομική [...] προστίθεται και η παραμελημένη ανατροφή», απαριθμεί τα στάδια: «μελαγχολία [...] βαρυθυμία [...] μανία [...] άνοια» και τους επιβαρυντικούς παράγοντες: «ανθρώπων κακώς τρεφομένων και εκτελούντων βαρείας πνευματικής ή σωματικής εργασίας. Ένεκα τούτων πάσχει σχεδόν αποκλειστικώς το άρρεν φύλο [...] είτε ευτραφών και πολύσαρκων ανθρώπων [...] δυνάμεις καταναλώθηκαν υπό του Βάκχου και άλλης ασωτίας [...] κρίσεις και τα πάθη». Ο συντάκτης παραθέτει τα θεραπευτικά μέσα του παρελθόντος: «φλεβοτομίες και η δια πείνης αγωγή», διαπιστώνει πως: «εις αύξησιν του πληθυσμού των φρενοκομείων συντελούσι πολύ [...] οιονδήποτε όνομα φέροντα ανθρώπινα πάθη» και σημειώνει πως: «αι πνευματικά αύται επιδημίες προϋποθέτουσι πνευματικά μολύσματα», καθώς και την: «εν εμφύτω ροπή της ανθρωπότητας προς το μιμείσθαι». Η θεραπεία επαφίεται στην: «αίσθησιν, ευαισθησίαν, ευσπλαχνίαν [...] μετά μεγάλης επιστημονικής παιδείσεως του ιατρού».

Στα τρία άρθρα που προηγήθηκαν γίνεται αναφορά σε ψυχιατρικά καταστήματα από χώρες της Δυτικής Ευρώπης: το συμβολικής σημασίας Γαλλικό νοσοκομείο της Bicetre, το Earlswood του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και των γερμανικών που ιδρύθηκαν την δεκαετία του 1820 (ενδεικτικά: Sonnenstein, Sleswig, Siegburg, Illenau). Στα άρθρα είναι διάχυτη η υπόμνηση της αλλαγής στη αντιμετώπιση των φρενοβλαβών που επήλθε τον διευρυμένο 19^ο αιώνα, προς την κατεύθυνση της γενικής έννοιας της προόδου. Οι αρθρογράφοι ενθαρρύνουν και την χώρα μας να ακολουθήσει αυτή την κατεύθυνση, συντασσόμενη με τα «πεπολιτισμένα έθνη». Το άρθρο εμπεριέχει στοιχεία πολιτισμικής διάχυσης ιδεών, μεθόδων και πρακτικών όχι μόνο ψυχιατρικής και ιατρικής φύσης, αλλά και γενικότερα διακυβεύματα και προσανατολισμούς με τους οποίους καλείται να συνδιαλεχθεί η χώρα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Στην *Εστία* δημοσιεύονται δύο άρθρα για τα Ψυχιατρεία της Ελλάδας, της Κέρκυρας και του Δρομοκαϊτείου.¹⁹⁰ Το πρώτο άρθρο αναφέρεται στο Φρενοκομείο

¹⁹⁰ Σημείωση: εκτενής αναφορά γίνεται στο κεφάλαιο για την Ιστορία της ψυχιατρικής.

της Κέρκυρας.¹⁹¹ Αποτελεί μετάφραση κεφαλαίου από το σύγγραμμα με τον τίτλο: «Mediterranea» του Γερμανού Rudolf Kneinpaul. Ο Kneinpaul είναι φιλόλογος με σπουδές στην συγκριτική γλωσσολογία και έχει περιηγηθεί στην Ελλάδα αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Έχει συγγράψει αρκετά έργα σχετικά τις χώρες που επισκέπτεται, με έμφαση στην πολιτιστική τους ιστορία. Ως γλωσσολόγος διακρίνει παρόμοια πρώτη ύλη εννοιών στην γλώσσα των τροφίμων των Ψυχιατρείων ανεξαρτήτου χώρας και το επισημαίνει, ως ένα κοινό υπόρρητο λόγο της ψυχικής ασθένειας.

Η σύνταξη του περιοδικού τονίζει πως ο Kneinpaul έχει ασχοληθεί επισταμένα με την Ιταλία και την Ελλάδα. Ο συντάκτης έχει επισκεφτεί το φρενοκομείο της Κέρκυρας. Εισαγωγικά πραγματοποιεί μία αναδρομή στους αρχαίους χρόνους, με αναφορά στην επιλογή του νησιού ως τόπο για: «να επαναφέρωσιν την ειρήνην εις την υπό αμυθήτου ταραχής διασαλευομένην καρδίαν». Στα νεώτερα χρόνια μας πληροφορεί, πως: «η Ελλάς στέλνει αυτόδε τους φρενοβλαβείς αυτής» και πως στο ίδρυμα νοσηλεύονται εκατό άνδρες και είκοσι γυναίκες. Ως κύριες αιτίες νοσηλείας προσδιορίζει τον έρωτα και την φιλοδοξία. Συνεχίζει με την παραθέτοντας σύντομους διαλόγους με τροφίμους. Συγκρίνοντας με τις αντίστοιχες περιπτώσεις στις χώρες που ήδη έχει επισκεφτεί, ο Kneinpaul, παρατηρεί πως οι μονομανίες είναι ίδιες με τις αντίστοιχες που σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Παραθέτει ως αντίστοιχο παράδειγμα το φρενοκομείο του Kalbach που εδράζεται στο Dusseldorf, στο οποίο οι διάλογοι που αναπτύσσει με τους τροφίμους είναι παρόμοιοι.

Στο άρθρο, ανιχνεύουμε στοιχεία διαπολιτισμικής προσέγγισης, που μπορεί να περιλαμβάνουν συγκριτικές προσεγγίσεις (ομοιότητες και διαφορές) και στοιχεία διασταυρούμενης ιστορίας.¹⁹² Στο πλαίσιο διασυνοριακών προσεγγίσεων έχει εξεταστεί η υπόθεση κυκλοφορίας και διάδοσης ψυχιατρικών θεωρητικών προτύπων και εννοιών, ενώ η συγκριτική μέθοδος έχει εφαρμοστεί κυρίως σε μελέτες για την εμφάνιση, εμπέδωση και λειτουργία των ψυχιατρικών θεσμών σε διαφορετικές χώρες. Και οι δύο τύπου μελέτες δίνουν έμφαση στις ομοιότητες και τις διαφορές, τις οποίες εξηγούν με βάση τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες και το ψυχιατρικό

¹⁹¹ Kneinpaul Rudolf, «Το φρενοκομείο της Κέρκυρας», *περιοδικό Εστία*, αρ. τ. 286, 21 Ιουνίου 1881, σ. 395 – 396.

¹⁹² Porter, R. (1982), Shutting people up, *Social Studies of Science*, 12, σ. 467-76.

σύστημα κάθε συγκρινόμενου μέρους, αναδεικνύοντας τοπικές ιδιαιτερότητες και γενικές τάσεις στην ψυχιατρική θεωρία και πρακτική.¹⁹³

Το άρτι οικοδομηθέν Δρομοκαΐτειο αναφέρεται σε άλλο άρθρο της *Εστίας*.¹⁹⁴ Ο ανώνυμος αρθρογράφος ενημερώνει για την προσεχή έναρξη της λειτουργίας του και μας περιγράφει το εσωτερικό του.¹⁹⁵ Η διαρρύθμιση του ακολουθεί ευρωπαϊκά πρότυπα, ώστε να υπηρετεί την τάξη, την καθαριότητα, την άνεση και τις αρχές της επιστημονικής θεραπείας. Σύμφωνα με την περιγραφή, οι αίθουσες είναι ευάρες και ευήλιες, οι θάλαμοι καλαίσθητοι, οι περιβάλλοντες χώροι προσεγμένοι. Το Ίδρυμα διαθέτει υδροθεραπευτήριο και οι τρόφιμοι χωρίζονται σε κατηγορίες ανάλογα την οικονομική τους συνεισφορά και θα χρησιμοποιείται για την εκπαίδευση των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την διαπίστωση της αναγκαιότητας λειτουργίας του.

Το Δρομοκαΐτειο άρχισε την λειτουργία του τον Οκτώβριο του 1887, ενώ το άρθρο είναι δημοσιευμένο τον Απρίλιο του ιδίου έτους. Τονίζεται η πρόοδος στο τομέα της ψυχιατρικής φροντίδας που θα επιφέρει η λειτουργία του ιδρύματος στην πρωτεύουσα που στερείται αντίστοιχου. Οι υπηρεσίες του απευθύνονται στα ανώτερα, αλλά και στα λαϊκά στρώματα. Οι εύποροι ασθενείς προτιμούν την νοσηλεία σε ιδρύματα του εξωτερικού, για λόγους στιγματισμού και βεβαίως λόγω της έλλειψης αντίστοιχου ιδρύματος στην χώρα. Τα έσοδα από τα νοσήλια που προβλέπεται να εισπράξει το ίδρυμα από τους εύπορους είναι απαραίτητα, για την κάλυψη των εξόδων λειτουργίας, συνεχίζει ο αρθρογράφος. «Στο κατάστημα θα γίνονται δεκτοί και πένητες» σύμφωνα με το άρθρο, των οποίων ο αριθμός ωστόσο θα είναι μικρός λόγω της έλλειψης οικονομικών πόρων. Ο αρθρογράφος απευθύνεται στα αισθήματα φιλανθρωπίας των περισσότερο εύπορων με σκοπό την βελτίωση των οικονομικών του ιδρύματος.

Τέλος υπάρχει ειδική πρόβλεψη για την εξάσκηση φοιτητών ιατρικής: «υπό την οδηγίαν καταλλήλων καθηγητών», όπως καταλήγει το άρθρο. Η λειτουργία του Δρομοκαΐτειου αποτελεί επιστέγασμα της προσπάθειας για κλινική εκπαίδευση και η ολιγομελής ιατρική κοινότητα που αποτελούνταν κυρίως από Πανεπιστημιακούς θα διεκδικήσει την πρωτοκαθεδρία σε αυτή την προσπάθεια.

¹⁹³ Κριτσωτάκη, Δ., (2009) Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία..., σ. 19 - 20.

¹⁹⁴ Ανώνυμος, «Το Φρενοκομείον Δρομοκαΐτου», *Εστία*, αρ. τ. 588, 5 Απριλίου 1887, σ. 222- 223.

¹⁹⁵ Αναλυτικά για το Δρομοκαΐτειο, βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο.

2. Η εμπειρία της ψυχικής ασθένειας

Ο συγγραφέας και δημοσιογράφος Μιχαήλ Μητσάκης αρθρογραφεί στην *Εστία*, αποτιμώντας την πρόσφατη επίσκεψή του στο Ψυχιατρείο της Κέρκυρας. Στο άρθρο περιγράφει την: «βιογραφία, που θα ηδύνατο να θεωρηθή ως κοινή πάντων των εν Ελλάδι φρενοβλαβών».¹⁹⁶ Αναφέρει λεπτομέρειες για τη διαπόμπευση που βιώνει ο φρενοπαθής στην καθημερινότητά του. Ο συντάκτης παραθέτει στοιχεία για την λειτουργία του μοναδικού έως τότε στην Ελλάδα, Ψυχιατρείου και παραθέτει διαλόγους με τροφίμους. Υπογραμμίζει την ανάγκη λειτουργίας και άλλου ιδρύματος. Το άρθρο μπορεί να εντάσσεται σε προσπάθεια ενημέρωσης και προετοιμασίας για την αποδοχή και στήριξη εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού, της λειτουργίας του Δρομοκαϊτείου.¹⁹⁷

Ο Μητσάκης λίγο αργότερα θα χάσει τα λογικά του και για είκοσι χρόνια θα ζει πότε στο Δρομοκαϊτείο και πότε για λίγο ελεύθερος στους δρόμους της Αθήνας, μια γραφική, δυστυχισμένη μορφή.¹⁹⁸ Για μεγάλο χρονικό διάστημα περιφέρεται στους δρόμους και βιώνει από πρώτο χέρι την χλεύη και την διαπόμπευση.¹⁹⁹ Οι περιγραφές φρενοβλαβών δεν συνηθίζονται γενικότερα στα άρθρα, καθώς οι αρθρογράφοι δίνουν έμφαση περισσότερο σε γενικές περιγραφές χώρων, προσωπικού και συμπτωμάτων, που παρατίθενται σε τρίτο πρόσωπο, παρά σε αδιαμεσολάβητες μικροϊστορίες.

Ο γιατρός και συγγραφέας Νικόλαος Βασιλειάδης²⁰⁰ αρθρογραφεί στην «Ποικίλη Στοά»²⁰¹ και την «Φιλολογική Ηχώ»²⁰² για τον Γεώργιο Βιζυηνό. Τα δύο άρθρα αφηγούνται την μικροϊστορία του Βιζυηνού εντός του φρενοκομείου. Το πρώτο είναι μια επιστολή προς την εφημερίδα μετά από παράκληση του εκδότη της Ι. Αρσένη, προς τον Βασιλειάδη. Ο αρθρογράφος δεν στέκεται στην υπόδειξη του εκδότη περί της προσέγγισης της ευαίσθητης περίπτωσης του Βιζυηνού και μας προλογίζει πως γράφει κατά συνείδηση. Σημειώνει πως έχει επισκεφτεί τον Βιζυηνό και στο άρθρο παραθέτει

¹⁹⁶ Μητσάκης, Μιχαήλ, «Εις τον οίκον των τρελλών», *Εστία*, αρ. τ. 585, 15 Μαρτίου 1887, σ. 165 – 169.

¹⁹⁷ Σχετικά βλ. και άρθρο: Ανώνυμος, «Το Φρενοκομείον Δρομοκαϊτείου», *Εστία*, αρ. τ. 588, 5 Απριλίου 1887, σ. 222- 223.

¹⁹⁸ Ανώνυμος. *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων λογοτεχνών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παγουλάτου.

¹⁹⁹ Πουλάκου – Ρεμπελάκου, Ε., Τσιάμης, Κ., Παντελεάκος, Γ., Πλουμπίδης, Δ. (2009) Ο ψυχικά άρρωστος ως θέαμα στους Αθηναϊκούς δρόμους..., σ. 368– 540.

²⁰⁰ Γιατρός και συγγραφέας. Φαναριώτης που, συνεργάζεται με φιλολογικά περιοδικά της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας. Δημοσιεύει αρκετά βιβλία. Ξεχωρίζουμε τα: «Ανέκδοτα Ποήματα τού Γ. Βιζυηνού» και τις «Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών». Το τελευταίο αφορά μικρές ιστορίες.

²⁰¹ Βασιλειάδης, Νικόλαος, «Σελίδες εν φρενοκομείω – ο Ατυχήσας Ποιητής», *Ποικίλη Στοά*, Έτος 10^ο 1894, σ. 144 – 154.

²⁰² Βασιλειάδης, Νικόλαος, «Ποίησις εν τω φρενοκομείω - Γεωργίου Βιζυηνού», *Φιλολογική Ηχώ*, αρ. τ. 15, 11 Μαΐου 1896, σ. 113 – 115.

τους διαλόγους μαζί του. Ο συντάκτης θεωρεί ως αιτία της ψυχικής κατάπτωσης του Βιζυηνού την σύντομη διαδρομή από την αποθέωση του εκ μέρους του φιλολογικού κόσμου, στην απογοήτευση που βίωσε ως υφηγητής, λόγω του αγώνα του: «προς τον φαύλον κομματισμόν και τις τερατώδεις αξιώσεις ποδηγεσίας [...] της φτώχειας». Ο Αρσένης στηλιτεύει την λήθη που συνοδεύει την κατάπτωσή του από τους φιλολογικούς κύκλους. Σαν να περιήλθε στην συλλογική αμνησία άπαξ και διέβη την πόρτα του ιδρύματος. Παρατίθεται η συζήτηση που λαμβάνει χώρα μεταξύ τους στον χώρο του δωματίου του. Ο Βιζυηνός συνεχίζει να παράγει έργο εντός φρενοκομείου και ο Βασιλειάδης δημοσιεύει τα ποιήματά του. Πιο γνωστή η στροφή:

*Και από τότε που θρηνώ,
το ξανθό, το γαλανό,
και ουράνιο φώς μου,
μετεβλήθη εντός μου,
και ο ρυθμός του κόσμου.*

Το δεύτερο χρονικά άρθρο υπογράφεται από τον Νικόλαο Βασιλειάδη και αναφέρεται πάλι στον Γεώργιο Βιζυηνό. Παντρεύει την φαντασία της αφήγησης μέσα από ένα φανταστικό διάλογο εντός του Δρομακαϊτείου, με τον λογοτέχνη που έφυγε από τη ζωή το 1896. Η έκφραση που μετέρχεται: «Οίστρος και φρενοκομείον, ποίησις και εξορία, πως τα συμβιβάζετε, εσύ και ο κόσμος», αποτελεί την κεντρική ιδέα της δημοσίευσης.

Η περιγραφές «της τρέλας στο φυσικό της χώρο» διαφαίνονται και στα άρθρα και είναι μια πηγή «από τα κάτω». Ωστόσο αρκετές φορές οι πηγές αυτές φτάνουν σε εμάς διαμεσολαβημένες, καθώς ο φορέας που την καταγράφει ή την μεταφέρει επιτελεί ένα έργο διαλογής και αξιολόγησης.²⁰³ Η αφιέρωση άρθρου σε ένα σημαντικό πρόσωπο αποτελεί μια μορφή μικροϊστορίας. Ο Βιζυηνός μαζί με τον Μητσάκη αποτελούν δύο γνωστές περιπτώσεις λογοτεχνών με ευρύτερη αναγνώριση, που βίωσαν την ψυχική νόσο και των οποίων την διαδρομή είναι σχετικά εύκολο να ιχνηλατήσουμε. Το περιοδικό εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη, ωστόσο οι λεπτομέρειες της αφήγησης υποδεικνύει πως ο αρθρογράφος γνωρίζει από πρώτο χέρι το έργο και την πορεία του Βιζυηνού που διαβιεί στην Αθήνα.

Σημαντικός ο ρόλος λογοτεχνών ή επιφανών προσωπικοτήτων που πάσχουν από ψυχιατρικές παθήσεις στην διάδοση της ευαισθησίας για την ψυχική ασθένεια και

²⁰³ Γκοτσίνας, Κ. (2023), Στα ίχνη παραβατικών υποκειμένων, Τα ιστορικά, 77, σ. 66.

τα ψυχιατρεία. Πλην των παραδειγμάτων των Μητσάκη και Βιζυηνού σταχυολογούμε ονόματα όπως των συζύγων των Ζ. Δρομοκαΐτη και Δ. Βικέλα που αντιμετωπίζουν αντίστοιχα ζητήματα. Οι σύζυγοί τους διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην στροφή του βλέμματος της κοινωνίας προς την κατεύθυνση της αποδοχής της ψυχικής ασθένειας ως υπαρκτού ζητήματος, αλλά και της κινητοποίησης της κρατικής μηχανής προς την κατεύθυνση της συντονισμένης δράσης.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σημαντικός αριθμός άρθρων περί ζητημάτων υγείας δημοσιεύεται την περίοδο αναφοράς που συνοδεύεται από την γενικότερη άνθιση των περιοδικών εκδόσεων του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Χρονικά, τα άρθρα που σχετίζονται με την ψυχική υγεία εντοπίζονται κυρίως στις δεκαετίες του 1870, 1880 έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1890. Την ίδια περίοδο αρχίζουν να εκδίδονται περισσότερο ειδικευμένα ιατρικά περιοδικά επιστημονικού και συντεχνιακού χαρακτήρα που σταδιακά θα αντικαταστήσουν τα περιοδικά ποικίλης ύλης και τα οποία θα φιλοξενούν πλέον αντίστοιχου περιεχομένου άρθρα.

Τα ζητήματα της ψυχικής υγείας είναι υπαρκτά στον Ελλαδικό χώρο και φαίνεται να απασχολούν την σύνταξη των περιοδικών. Η αναγωγή των νευροπαθειών ή της κατάχρησης εξαρτησιογόνων ουσιών στον σύγχρονο τρόπο ζωής δεν συνάδει με το σχήμα ενός ημι-εξαστισμού, που ως σχήμα ερμηνείας έχει επικρατήσει για τη χώρα μας. Πως μπορεί να αποδοθούν οι ψυχικές ασθένειες στον σύγχρονο τρόπο ζωής, την ίδια στιγμή που η πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού ζει σε αγροτικές περιοχές με δομές που ακολουθούν τα κοινωνικά πρότυπα παλαιότερων εποχών.

Εν προκειμένω η θεωρία περί νευροπαθειών του G. Beard, προέρχεται από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, διαχέεται στις εξαστισμένες χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία και η Ολλανδία και κυρίως απευθύνεται κυρίως στα ανώτερα αστικά στρώματα. Υπήρχε λοιπόν κοινό για παράδειγμα, το οποίο να το απασχολούσε το ζήτημα την ίδια περίοδο στο μικρό ελληνικό Βασίλειο; Απάντηση επιχειρούμε να δώσουμε στις επόμενες παραγράφους.

Η αστικοποίηση ως απότοκος της εποχής του κεφαλαίου, εντοπίζεται στην Δυτική Ευρώπη από όπου κυρίως προέρχονται οι προσλαμβάνουσες των συντακτών. Η υιοθέτηση του μοντέλου αυτού στην κοινωνική, ιστορική, οικονομική και πολιτική προσέγγιση της περιόδου για την Ελληνική περίπτωση, έχει διαφορετικές αναγνώσεις. Συγκρατούμε την κλασική - στατική - ανάλυση περί γενικότερης καθυστέρησης στην ενσωμάτωση αντίστοιχων σχημάτων που προέρχονται από τη Δύση. Στο σχήμα αυτό έχει ασκηθεί έντονη κριτική από τις νεώτερες προσεγγίσεις στην ιστοριογραφία. Αφενός μεν ο ιδεότυπος της οριζόντιας αντίληψης μίας ομοιόμορφα εξελιγμένης Δ. Ευρώπης, έχει υποστεί σημαντικές ρωγμές. Η πρόσληψη ενός ενιαίου σχήματος προόδου και εκσυγχρονισμού, δύσκολα τεκμαίρεται. Αντιθέσεις εντός των ίδιων των «εξελιγμένων χωρών» συνεχίζουν να υπάρχουν. Ο εξελιγμένος βιομηχανικά Βορράς

της Ιταλικής χερσονήσου απέχει παρασάγγας από τον καχεκτικό και αγροτικό Νότο, για παράδειγμα. Αντίστοιχες διαφορές παρουσιάζονται και με την διάχυση του εγγραμματισμού από περιοχή σε περιοχή και από χώρα σε χώρα και ως συνέπεια αυτού, η διαφορετικού βαθμού διείσδυση της αναγνωστικής συνήθειας. Στην ελληνική περίπτωση διαφαίνεται μια σταθερή πορεία αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, έστω και με πιο ήπια ένταση από ότι στις χώρες της Δ. Ευρώπης.

Αν υιοθετήσουμε την υπόθεση περί αναιμικού εξαστισμού το περιεχόμενο των άρθρων περί νευροπάθειας, εξαρτησιογόνων ουσιών, ψυχασθενειών και ψυχιατρειών, όντως φαίνεται ανεπείκαιρο. Σε αυτή την περίπτωση, γιατί τα άρθρα δημοσιεύονται σε σταθερό αριθμό και μέγεθος; Μπορούμε να υποθέσουμε πως απλά δημοσιεύονται μόνο και μόνο για να συμπληρώσουν τις σελίδες του περιοδικού και δεν προσελκύουν σε σημαντικό βαθμό το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού. Παρόλα αυτά παρατηρείται και στην χώρα μας μια μορφή εκβιομηχάνισης και εξαστισμού κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, που με τη σειρά της οδήγησε στην αύξηση των έντυπων εκδόσεων, ως έκφανση της ανάπτυξης της δημόσιας σφαίρας στην χώρα μας, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

Η αναγνωσιμότητα είναι επίσης μία σημαντική παράμετρος που τεκμαίρει το επιχείρημα περί ένταξης τους στην ύλη του περιοδικού, λόγω ενδιαφέροντος από ευρύτερο κοινό, πλην αυτού των συνδρομητών. Η σταθερή βιβλιοδέτηση του περιοδικού το καθιστά πιο ανθεκτικό στο χρόνο και κατ' επέκταση με πολύ περισσότερες πιθανότητες να διαβαστεί μεταγενέστερα και από ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Υποθέτουμε πως υπήρχε μια προσδοκία ανάγνωσης, έστω και σε δεύτερο χρόνο ή διαμεσολαβημένα, μέσω της ανάγνωσης – απαγγελίας των άρθρων, σε ένα καφενείο ή ένα χώρο φιλαναγνωσίας, για παράδειγμα. Ας συνυπολογίσουμε πως ένα έντυπο υφίσταται στο μέτρο που διαβάζεται και προϋποθέτει τρεις πόλους: την παραγωγή, την διακίνηση και την κατανάλωση, καθώς η πρακτική της προφορικής ανάγνωσης αποτελούσε μια πιο διαδεδομένη συνήθεια από την κατ' ιδίαν ανάγνωση, όπως την γνωρίζουμε στις μέρες μας.²⁰⁴

Από πρόσφατες δημοσιεύσεις επιβεβαιώνεται πως ο αριθμός των συνδρομητών δεν ταυτίζεται με εκείνο των αναγνωστών καθώς οι τελευταίοι είναι πολύ περισσότεροι. Ανατρέχοντας σε καταλόγους, μαρτυρίες τα περιοδικά περνούσαν από χέρια σε χέρια και διαβάζονταν σε καφενεία, πολιτιστικούς και φιλολογικούς

²⁰⁴ Heinch, N. (2014). *Κοινωνιολογία της Τέχνης*, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, σ. 46, 47.

συλλόγους, λέσχες, αναγνωστήρια δημόσιες και σχολικές βιβλιοθήκες. Η Μ. Καρπόζηλου αποδέχεται την αναλογία: ένας συνδρομητής προς δέκα αναγνώστες, ενώ αρκετοί μελετητές ανεβάζουν την αναλογία σε ένα προς είκοσι ή ένα προς τριάντα και η ίδια καταλήγει πως ανάλογες είναι οι ανεκδοτολογικές μαρτυρίες για την αναγνωσιμότητα στην Βικτωριανή Αγγλία.²⁰⁵ Αποδεχόμενοι την συγκρατημένη αναλογία ένα προς δέκα, σημαίνει πως και τα συγκεκριμένα άρθρα είχαν σημαντική αναγνωσιμότητα. Ωστόσο, εκφράζεται ελαφρώς συγκρατημένα σε σχέση με την Ελληνική περίπτωση καθώς πως ίσως να μην έχει αυτή την εκτεταμένη επιρροή που είχε στην Δύση.²⁰⁶

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να ανατρέξουμε σε στοιχεία όπως ο βαθμός συγκέντρωσης του πληθυσμού στον αστικό χώρο. Ο πληθυσμός που διαβιεί στην Αθήνα τριπλασιάζεται την τελευταία τεσσαρακονταετία του 19^{ου} αιώνα – χρονική περίοδο που καλύπτει η εργασία - καθώς από 43.000 το 1861 θα εκτοξευτεί στις 129.000 το 1896. Αντίστοιχα στον Πειραιά ο πληθυσμός οκταπλασιάζεται και από τις 6.400 το 1861 θα ανέλθει στις 51.000, το 1896. Η αύξηση αυτή αποτελεί προθάλαμο περάσματος σε ένα σύγχρονο δημογραφικό σύστημα που οι Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς τοποθετούν την απαρχή του, στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.²⁰⁷ Η αύξηση αυτή αναλογικά είναι μεγαλύτερη την περίοδο μετά το 1870, οπότε και εντοπίσαμε τα περισσότερα των άρθρων.²⁰⁸ Η σύμπτυξη του πληθυσμού στον χώρο ίσως θα καταστήσει επίκαιρα τα άρθρα που αναφέρονται στα ζητήματα ψυχικής υγείας, τα οποία προκύπτουν λόγω της αστικοποίησης και θα διευκολύνει την κυκλοφορία και κυρίως την διανομή των περιοδικών εντός στενότερων πλέον γεωγραφικών περιοχών και κατά συνέπεια σε μεγαλύτερους αριθμούς. Οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές όπως η εσωτερική μετανάστευση και η διάρρηξη των παραδοσιακών και σταθερών δομών των αγροτικών κοινοτήτων έχουν ως συνέπεια τη δημιουργία ενός νέου τοπίου που αποτελεί πιο ευεπίφορο έδαφος για τις νευρικές και ψυχικές ασθένειες. Οι συντάκτες προσπαθούν να διοχετεύσουν θεματολογία που προέρχεται από την εμπειρία των Δυτικών χωρών, θεωρώντας πως μέσω αυτού θα μεταφέρουν και εκλαϊκεύσουν την αντίστοιχη γνώση.

²⁰⁵ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 93 -94.

²⁰⁶ Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα...*, σ. 64.

²⁰⁷ Κωστής, Κ. & Πετμεζάς, Σ. (2006). *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830 – 1914)*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 24 – 25.

²⁰⁸ Μπουρνόβα, Ε & Maurice, G. (2005), Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. *Ιστορικά*, τχ 43, 373 – 396.

Η παρακολούθηση των διαδρομών των περιοδικών στον χρόνο, υποδεικνύει ποικίλες χρονικές διαδρομές έκδοσης και συχνότητας στη δημοσίευση. Στα περιοδικά με μικρή ή διακεκομμένη περίοδο έκδοσης, τα άρθρα που μας ενδιαφέρουν είναι σπανιότερα σε σχέση αυτών με μεγάλη και συνεχόμενη περίοδο. Στην *Εστία* για παράδειγμα, η αρθρογραφία για την ψυχική υγεία έχει τακτικό χαρακτήρα. Τα περισσότερα περιοδικά εκδίδονται στην Αθήνα καθώς και σε πόλεις με έντονο Ελληνικό στοιχείο όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Λειψία. Η σύγκριση του περιεχομένου του ίδιου ή άλλων περιοδικών προφανώς είναι πιο περίπλοκη υπόθεση.

Κοινός παρανομαστής η χρήση της καθαρεύουσας σε εξεζητημένη ή και σε απλούστερη μορφή και σε μεγάλο βαθμό η ενσωμάτωση σχημάτων που συναντώνται ευρέως την περίοδο. Το εθνοκεντρικό τρίπτυχο: Αρχαία Ελλάδα – Χριστιανική περίοδος - Νεότερη εποχή συναντάται σταθερά στον λόγο των αρθρογράφων και σε σχέση με την αιτιολόγηση και αντιμετώπιση των ψυχικά ασθενών στις τρεις αυτές περιόδους. Επιβεβαιώνεται το σχήμα του Παπαρηγόπουλου, όπου η νεότερη περίοδος αποτελεί ταυτόχρονα συνέχεια, μετεξέλιξη και λιγότερο ρήξη με το παρελθόν. Το σχήμα αυτό συναντάται και στην ανάλυση των πανδημιών στον ελληνικό χώρο, καθώς συμπίπτουν στοιχεία που συνυπάρχουν διαδοχικά η ιαματική μυθολογία, η λόγια ιατρική της αρχαιότητας με την επιβίωσή τους στους βυζαντινούς χρόνους και η υιοθέτηση της δυτικής ακαδημαϊκής ιατρικής στα χρόνια του διαφωτισμού.²⁰⁹ Τέτοιου είδους προσεγγίσεις σκοπό έχουν να γαλβανίσουν το εθνικό συναίσθημα και προεξοφλούν το ενδιαφέρον των αναγνωστών σε μια περίοδο που ο αλτρωτισμός και η εκπολιτιστική αποστολή του ελληνισμού στην «καθ' ημάς ανατολή», αποτελούν την κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού κράτους. Το σχήμα αυτό τονίζει την συνέχεια του ελληνικού έθνους, συναντάται στον επιστημονικό λόγο της περιόδου με σκοπό την επίτευξη των εθνικών στόχων.²¹⁰

Η προσπάθεια για εθνική ολοκλήρωση, η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας του ελληνισμού θα διαμορφώσει το πρόσωπο του Ελληνικού Τύπου. Η Ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας» κυριαρχεί, ενώ θα ενταθεί η διαδικασία κοινωνικού, αστικού μετασχηματισμού, ειδικά μετά το 1880. Αυτές οι αλλαγές έχουν αντίκτυπο και στην πολιτική. Πόλεμοι, εθνικές περιπέτειες, οικονομική δυσπραγία, ανάδυση νέας γενιάς

²⁰⁹ Γαρδίκας, Κ. (2023). *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, σ. 20.

²¹⁰ Μερκούπη - Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα...* σ. 114 – 119.

πολιτικών, νέες επιστημονικές θεωρίες και ιδεολογίες, συνθέσεις και αντιθέσεις προβάλλονται στο Τύπο της περιόδου.²¹¹ Η ανάγκη διαφύλαξης της ποσότητας και ποιότητας του προσωπικού του «Έθνους», αποτυπώνεται στο λόγο περί ψυχικής υγείας. Η ψυχική ασθένεια και οι μορφές της όπως η θεωρία περί «εκφυλισμού» για παράδειγμα απειλούν την εθνική υπόσταση και φαλκιδεύουν τις οιασδήποτε προσπάθειες για εθνική ολοκλήρωση και μακροήμερευση. Σε αρκετές περιπτώσεις οι συντάκτες κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου με την γραφίδα τους για την αποφυγή αυτού του ενδεχόμενου, σε έναν κόσμο που τον διακατέχουν οι ίδιες ανησυχίες.

Σχήμα αντινομίας εντοπίσαμε, μεταξύ θεολογίας και επιστήμης, που συνήθως καταλήγει υπέρ της δεύτερης. Ενίοτε, η προσπάθεια συγκερασμού ετερόκλητων αυτών στοιχείων ελκύουν το ενδιαφέρον. Το φαινόμενο αυτό ίσως να προσλαμβάνεται σε μια πιο εύπεπτη μορφή από το αναγνωστικό κοινό, καθώς αυτό το σχήμα μπορεί να είναι οικείο λόγω αρκετών επαναλήψεων στο περιεχόμενο αρκετών άρθρων. Η αναγωγή στην θεοκρατική παρέμβαση σχετικά με τη δημιουργία, διατήρηση και εξέλιξη της ζωής, έρχεται σε αντίθεση με τις ανακαλύψεις στην βιολογία για παράδειγμα. Σχήματα όπως η διαμάχη μεταξύ «πνευματιστών» και «υλιστών» αποτελούν έκφραση αυτών των διαφορετικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων και απασχολούν και τους επαίοντες όπως την εκπαιδευτική, στην ελληνική περίπτωση.

Διαφορετική προσέγγιση ανιχνεύσαμε ανάμεσα στην ανάγκη ανθρωπιστικής προσέγγισης της ψυχικής ασθένειας και παράλληλα την ενοχοποίηση των κατώτερων τάξεων για εγγενή τάση προς εκφυλισμό και την ανάγκη που προκύπτει για ηθική θεραπεία. Η παρέμβαση επενδύεται με κάλυμμα την γενικότερη ανάγκη ηθικοποίησης και σωφρονισμού γενικότερα των αναξιοπαθούντων ως μια υποχρέωση της κεντρικής εξουσίας και των ανώτερων κοινωνικά τάξεων. Σε αρκετά άρθρα επισημαίνεται και ο κίνδυνος κοινωνικών ανατροπών κατά την εποχή των Επαναστάσεων και εκφράζεται έκκληση των κρατούντων να αναλάβει δράση το ίδιο το κράτος και με την ενεργό παρέμβαση των λογίων φιλοσόφων.

Η ανάγκης ατομικής και συλλογικής ηθικοποίησης προβάλλεται ως ανάχωμα στον γενικότερο εκφυλισμό όπως προβάλλουν κοινωνικές θεωρίες. Ο σύγχρονος τρόπος ζωής ωθεί στον εκφυλισμό ο οποίος έρχεται σε αντίθεση με το οπτιμιστικό περιεχόμενο της προόδου. Το ευθύγραμμο σχήμα της προόδου δεν δικαιώνεται πάντα και οι κατώτερες τάξεις ενοχοποιούνται, καθώς αποτελούν τροχοπέδη στην υλοποίησή

²¹¹ Μπάλλα, Ν., Παπαδημητρίου, Δ. (1993). *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου...*, σ. 64, 65.

του. Η ανερχόμενη αστική τάξη ανέλαβε την πρωτοβουλία να οδηγήσει την ανθρωπότητα προς την ωριμότητα. Αυτό εμβαπτίστηκε μέσα από την ενστάλλαξη της αντίληψης περί ταύτισης των συμφερόντων και αντιλήψεων της αστικής τάξης με τα αντίστοιχα συλλογικά.²¹²

Σε αρκετά άρθρα ανιχνεύεται αυτή η αόριστη ενοχοποίηση της κοινωνίας, με άξονα την αδυναμία προσαρμογής της στα νέα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δεδομένα. Σύμφωνα με αυτή την ρητορική που ενσωματώνεται στον κυρίαρχο Λόγο των λογίων της περιόδου προκύπτει η ανάγκη για κοινωνική επιτήρηση, ψυχολογική παιδαγωγική, οργάνωση και λειτουργία σωφρονιστικών καταστημάτων, πτωχοκομείων, φυλακών, οικοτροφείων ορφανοτροφείων και ψυχιατρικών καταστημάτων, καθώς και αντιμετώπιση και μέτρα πρόληψης του εγκλήματος. Ως απάντηση σχετικά με αυτό το ζήτημα αλλά και πιο ειδικά για την ψυχική νόσο προτείνεται η ηθική θεραπεία. Η ιδιωτική πρωτοβουλία θα προσπεράσει την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας και η άμεση φιλανθρωπία θα αντικατασταθεί από την θεσμική. Ο εκπολιτισμός των «αθλίων» περνά από αυτά τα ιδρύματα, των οποίων οι περιγραφές συναντώνται τακτικά.

Η δημόσια σφαίρα γενικότερα κατακλύζεται από τέτοιους μοχλούς που προσπαθούν να επιβάλλουν αυτή την καινούρια αλήθεια ως μέσο για την επίτευξη ενός αμφιλεγόμενου αποτελέσματος, αυτό της προόδου. Με άλλα λόγια η υιοθέτηση ενός σχήματος όπου επικρατεί η ευθύγραμμη λειτουργία του χρόνου και η αντίληψη πως η ιστορία έχει συγκεκριμένη συνέχεια και κατεύθυνση.²¹³ Το ρόλο της διάχυσης θα τον αναλάβει ο δημόσιος λόγος και μέσω του περιοδικού τύπου.

Οι περιγραφές φρενοβλαβών και ψυχιατρείων που συναντήσαμε, είναι διαμεσολαβημένες αλλά και σύμφωνες με τον δημόσιο λόγο που αρθρώνεται και αναμιγνύεται με ιδέες γενικότερων φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής: ανθρωπισμού, θετικισμού, κοινωνικού δαρβινισμού κτλ. Στα περισσότερα άρθρα οι πρωταγωνιστές φορούν το κοστούμι ενός ρόλου που κάποιος χρειάζεται να υποδυθεί.²¹⁴ Η απουσία των πραγματικών πρωταγωνιστών καθιστούν διαθλασμένη την ρεαλιστική αποτύπωση της ψυχικής ασθένειας.

²¹² Μαρκούζε, Χ. (1954). *Λογική και Επανάσταση*, Αθήνα: Αρσενίδη, σ. 269 – 270.

²¹³ Ίγκερς, Γ. (2006). *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 16.

²¹⁴ Ginzburg, C. (1994) *Το τυρί και τα σκουλήκια: ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 25.

Από τα άρθρα απουσιάζει η περιγραφή των περιστατικών από τα ίδια τα υποκείμενα. Εντοπίσαμε στοιχεία που εμφολωθεί η διαπολιτισμική προσέγγιση και η διασταυρούμενη ιστορία που ωστόσο προορίζονται σε πιο γενικές συγκρίσεις ψυχιατρικών καταστημάτων και προσεγγίσεις ψυχιατρικών περιπτώσεων. Η δυσκολία αυτοπεριγραφής των συμπτωμάτων και του αιτήματος συναντά τον αποκλεισμό από το βήμα να μιλήσει και πολύ περισσότερο να ακουστεί. Εξαίρεση τα άρθρα που αναφέρονται στον Μητσάκη και τον Βιζυηνό. Η περιγραφή του Βιζυηνού εντός του Δρομοκαϊτείου τείνει περισσότερο να αποτυπώσει τις πραγματικές συνθήκες, σαν μία μορφή μικροϊστορίας.

Σε σχέση με τις έμφυλες διαφορές, η παρουσία του γυναικείου φύλου ως υποκείμενο είναι σπάνια. Στα άρθρα οι λιγότερες συγκριτικά με το ανδρικό φύλο περιπτώσεις ψυχικής ασθένειας, ανάγονται στον τρόπο ζωής που διασφαλίζει στις γυναίκες ο συντηρητικός τρόπος ζωής όπως η ενασχόληση κυρίως με τις δουλειές του σπιτιού και η αποφυγή ευρέων κοινωνικών συναναστροφών. Η προσέγγιση αυτή είναι επέκταση της γενικότερης αντίληψης περί της φύσης της ψυχικής ασθένειας η οποία ταιριάζει περισσότερο στο ανδρικό φύλο.

Η ιατρική των επιδημιών του 19ου έχει ανάγκη του καθορισμού της πολιτικής της θέσης και του επανακαθορισμού της ιατρικής συνείδησης με γνώμονα τον έλεγχο και τη λήψη μέτρων περιορισμού. Αντίστοιχη ανάγκη καθορισμού της αυτοτέλειάς της έχει και η Ψυχιατρική μέσω της αναφοράς της σε ηθική (κοινωνική) θεραπεία και πνευματικές επιδημίες. Η Ιατρική δηλώνει παρούσα και σε αυτή την καμπή της ιστορίας, διεκδικώντας μέσω της αυτοτέλειας μια νέας ειδικότητας, το κύριο ρόλο στην διαχείρισή της.²¹⁵ Ας μου επιτραπεί η έκφραση: «μετάβαση από την ιατρική της βδέλλας, στην ιατρική της σεροτονίνης». Η άσκηση της Ψυχιατρικής, χρειάζεται τον δικό της χώρο και εν προκειμένω το φρενοκομείο και άσυλα, των οποίων οι περιγραφές είναι τακτικές στα άρθρα.

Η δυσκολία που προκύπτει για τον διαχωρισμό των εγκλημάτων σε σχέση με την ψυχική κατάσταση του δράστη καθιστά δύσκολη την απονομή και της Δικαιοσύνης. Θα αντιμετωπιστεί με την εκχώρηση της δικαιοδοσίας στην Ιατρική μέσω γνωματεύσεων, με συνεπακόλουθο την ενδυνάμωση της ιατρικής επιστήμης και κοινότητας. Το ζήτημα αυτό θίγεται σε αρκετά άρθρα.

²¹⁵ Φουκώ, Μ. (2012). *Η γέννηση της κλινικής...*, σ. 317 – 318.

Οι συντάκτες των άρθρων δεν προέρχονται όλοι από τον επιστημονικό χώρο όπως και το περιεχόμενο τους, δεν είναι αυστηρά επιστημονικό. Σε όσα εξ αυτών έγινε δυνατό, η επιστημονική ιδιότητα του συντάκτη αφορούσε κυρίως τον ιατρικό, τον νομικό ή τον φιλολογικό χώρο.

Οι όποιες προσπάθειες εκλαΐκευσης που εντοπίσαμε έχουν ως στόχο την ηθική διαπαιδαγώγηση, την ψυχαγωγία μέσω του ωφέλιμου χαρακτήρα του περιεχομένου των άρθρων. Από τα περιοδικά ξεχωρίζουμε την *Εστία* που δημοσιεύει πλήθος άρθρων γενικότερα για ζητήματα υγείας αλλά και περί ψυχικής. Το περιοδικό έχει μεγάλη αναγνωσιμότητα και γι' αυτό μεγάλος αριθμός επιστημόνων που ενδιαφέρονται γενικότερα υπέρ της διαδόσεως των επιστημών, αρθρογραφούν σε αυτό. Από τη άλλη πλευρά και η διεύθυνση της *Εστίας* επιθυμεί την συνεργασία με φορείς του επίσημου επιστημονικού λόγου, καθώς μέσω αυτής ενισχύεται το κύρος του περιοδικού στο αναγνωστικό κοινό. Ο *Ιλισσός* και κυρίως η *Κλειώ* αποτελούν περιοδικά στα οποία διακρίνεται εκλαΐκευτική στόχευση. Η *Κλειώ* παραθέτει άρθρα με θέματα που πολιτισμικά αφορούν κυρίως την Δυτική Ευρώπη και μάλιστα τις πιο εξαστισμένες περιοχές. Ο *Ομηρος* προσφέρει μια θέαση από την άλλη πλευρά του Αιγαίου για ζητήματα ψυχικής υγείας. Ο *Παρνασσός* είναι ένα περιοδικό που παρατηρείται και εκλαΐκευτικό εγχείρημα και δημοσιεύει μονογραφίες που διερευνούν τον λόγο περί εγκλήματος και την σχέση του με την ψυχική ασθένεια..

Το Ελληνικό περιοδικό απετέλεσε ένα δημόσιο χώρο συζητήσεων για ποικίλα θέματα, όπως επιστημονικά, κοινωνικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά, περί έθνους και ταυτότητας και ένας μοχλός προσανατολισμού της κοινής γνώμης και προσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας. Εν κατακλείδι οι εκδότες των περιοδικών ποικίλης ύλης ενέταξαν στους ευρύτερους στόχους τους την διακίνηση γενικότερων επιστημονικών ιδεών στο δημόσιο χώρο, εντός των οποίων συμπεριλήφθησαν θέματα ψυχικής υγείας. Χρησιμοποιώντας τον συνδυασμό τερπνής και ωφέλιμης σκέψης, προσπάθησαν να μορφώσουν και να διαπαιδαγωγήσουν ηθικά το ευρύ κοινό, σχετικά με το ζήτημα που προϊόντος του χρόνου θα γίνεται όλο και πιο επίκαιρο στην ελληνική περίπτωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

- Περιοδικό: *Αθηναῖς*, Αθήνα, 1876 – 1882, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/athinais/issue/archive>
- Περιοδικό: *Ακρόπολις Φιλολογική*, Αθήνα, 1888 - 1889, ανακτήθηκε από:
https://pleias.library.upatras.gr/index.php/akropolis_filologiki
- Περιοδικό: *Εθνικόν Ημερολόγιο Βρεττού*, Παρίσι, 1861 – 1871, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/vretou/issue/archive>
- Περιοδικό: *Εστία*, Αθήνα, 1876 – 1895, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/estia/issue/archive>
- Περιοδικό: *Ιλισσός*, Αθήνα, 1868 – 1872, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/ilissos/issue/archive>
- Περιοδικό: *Κλειώ*, Λειψία, 1885 – 1891, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/kleio/issue/archive>
- Περιοδικό: *Νεολόγον Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, Κωνσταντινούπολη, 1891 – 1894, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/neologou/issue/archive>
- Περιοδικό: *Όμηρος*, Σμύρνη, 1873 – 1878, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/omiros/issue/archive>
- Περιοδικό: *Παρνασσός*, Αθήνα, 1877 – 1895, ανακτήθηκε από:
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/parnassos/issue/archive>
- Περιοδικό: *Ποικίλη Στοά*, Αθήνα, 1881 – 1914, ανακτήθηκε από:
https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/poikili_stoa/index
- Περιοδικό: *Φιλολογική Ηχώ*, Κωνσταντινούπολη, 1893 – 1897, ανακτήθηκε από:
https://pleias.library.upatras.gr/index.php/fil_ixo/issue/archive

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Ελληνόγλωσση

- Αγριαντώνη, Χ. (2006). Βιομηχανία, στο Κωστής, Κ., Πετμεζάς, Σ. (επιμ), *Η ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αναγνωστοπούλου, Γ. (2013). *Κτίρια Δημόσιας Υγείας στην Αθήνα, 1833 – 1923* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/37443?lang=el#page/1/mode/2up>
- Βελώνη, Ε. (2010). *Πανεπιστήμιο και Δημόσιοι Λόγοι, 1873 – 1911* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα Παιδαγωγικής Δημοτικής Εκπαίδευσης. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25918?lang=el#page/1/mode/2up>
- Ανώνυμος. *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων λογοτεχνών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παγουλάτου.
- Γαβρόγλου, Κ. (2004). *Το παρελθόν των Επιστημών ως ιστορία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γαρδίκας, Κ. (2023). *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Γιαννήρης, Μ. (1898) *Αι Φρενοπάθειαι εν Ελλάδι: Μελέτη επί Στατιστικών και Κλινικών Παρατηρήσεων*. Σύρος.
- Γκοτσίνης, Κ. (2021). *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γκοτσίνης, Κ. (2023). Στα ίχνη παραβατικών υποκειμένων, *Τα ιστορικά*, 77, σ. 66.
- Δέγλερης, Ν. (1980). *Συμβολή στην μελέτη του Ελληνικού Ιατρικού Τύπου του ΙΘ' αιώνα* (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικόν Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών - Τμήμα Ιατρικής. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/9585?lang=el#page/1/mode/2up>
- Δρούλια, Λ., & Κουτσοπανάγου Γ. (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 – 1974, Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Ίγκερς, Γ. (2006). *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Καγκιλέμ, Ζ. (2007). *Το κανονικό και το Παθολογικό*. Αθήνα: Νήσος.

- Καζολέα – Ταβουλάρη, Π. (2002). *Η ιστορία της Ψυχολογίας στην Ελλάδα (1830-1987)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Καπανιάρης, Φ. (2006). «Πρόληψις και καταπολέμησις των οξέων και χρόνιων νοσημάτων – χρόνια νοσήματα – ψυχικά νοσήματα και τοξικομανία (Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι)», στο Θ. Καραβάτος, Δ. Πλουμπίδης, & Γ. Χριστοδούλου, (επιμ), *Ανθολόγιο Ελληνικών Ψυχιατρικών Κειμένων*, (σ. 362 – 365). Αθήνα: Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία.
- Καραβάτος, Θ. (2017). *Η ανάδυση της έννοιας «ψυχική νόσος» στον ευρωπαϊκό πολιτισμό*. Αθήνα: Μοτίβο Εκδοτική.
- Καραβάτος, Θ. (1991). *Τα πρώτα βήματα της Ψυχολογίας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Καραμανωλάκης, Β. (2000). *Οι φρενοβλαβείς έν ταις οδούς*, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Η πόλη στους νεώτερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ς αιώνας), Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σ. 193 – 200.
- Καραμανωλάκης, Β. (1998). Το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο, 1887 - 1903: Όψεις της εγκατάστασης ενός ιδρυματικού θεσμού. *Μνήμων*, 20, 45 – 66.
- Καραμανωλάκης, Β. (2007). Από τα Μοναστήρια στο Φρενοκομείο. Η αντιμετώπιση των τρελών στο ελληνικό βασίλειο τον 19^ο αιώνα. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 200, σ. 18 - 24.
- Καραμανωλάκης, Β. (1997). *Η ανάδυση των ιδρυματικών θεσμών. Το Δρομοκαΐτειο φρενοκομείο (1880-1903)* (Διπλωματική Εργασία). Αθήνα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον.
- Καρπόζηλου, Μ. (1986) *Τα ελληνικά – φιλολογικά περιοδικά (1847 – 1900)* (Διδακτορική Διατριβή), Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0465?lang=el#page/1/mode/2up>
- Καρπόζηλου, Μ. (1987). *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830 – 1914) – Καταγραφή*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενικής Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Καρπόζηλου, Μ. (2021). *Τα Ελληνικά Περιοδικά του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
- Καρπόζηλου, Μ. (1999). *Τέχνη – Αφιερώματα των Ελληνικών Περιοδικών (1879 – 1997)*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος.
- Κόκκινος, Γ. (1997). *Η αμφιθυμία για την πόλη – η Ελληνική διανόηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου: η Πόλη στους νεώτερους χρόνους,

- Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις, 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας. Αθήνα, Νοέμβριος, σ. 27-30.
- Κορασίδου, Μ. (2000). *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κορασίδου, Μ. (2002). *Όταν η αρρώστεια απειλεί. Επιτήρηση και Έλεγχος της Υγείας του Πληθυσμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κουμαριανού, Α. (2002), *Ιστορική διαδρομή του Ελληνικού Τύπου, 1780 – 1922. Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, Μάιος 23 -25. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Κριτσωτάκη, Δ. (2009). *Ψυχιατρική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία. Κοινωνικές προσλήψεις και λειτουργίες της Ψυχιατρικής και των ψυχιατρικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα και τη Σκοτία των αρχών του 20ου αιώνα* (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/30578?lang=el#page/1/mode/2up>
- Κοτζαμάνης, Β. (2024). Μια σύντομη επισκόπηση της δημογραφικής ιστορίας της Ελλάδας, στο Κακριδής, Α. (επιμ), *200 χρόνια ελληνικής οικονομίας μεταξύ κρατών και αγοράς*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης της Τραπέζης της Ελλάδος.
- Κωνσταντινίδου, Κ. (2023). Οι επιδημίες της πανώλης στις σύνθετες «γεωγραφίες» του Νέου Ελληνισμού (14^{ος} – 19^{ος} αιώνας, στο Γαρδίκας, Κ. (επιμ.). *Πανδημίες στον Ελληνικό χώρο. Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Κωστής, Κ. & Πετμεζάς, Σ. (2006). *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830 – 1914)*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Κωστής, Κ. (1994). *Στον καιρό της Πανώλης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Λασκαράτος, Ι. (2002). *Η ίδρυση της έδρας της Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, οι πρώτοι καθηγητές (1837 – 1900), Ιστορία της Ιατρικής*, Αθήνα: Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχεία της Ελληνικής Ιατρικής, 19 (1): 76-87.
- Λέκκα, Β. (2012). *Ιστορία και θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault*. Αθήνα: Βάσια Λέκκα & Εκδόσεις futura.

- Λούβη, Λ. (2002). *Περιγέλωτος Βασιλείον. Οι Σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875 – 1886)*. Αθήνα: Εστία.
- Λούκος, Χ. (1992). *Επιδημία και χολέρα. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)*. Μνήμων 14.
- Λούκος, Χ. (2000). *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαρίνου, Ξ. (2015). *Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Μαρκούζε, Χ. (1954). *Λογική και Επανάσταση*. Αθήνα: Αρσενίδα.
- Μαυρίκου – Γιαννάκου Μ. (2021). *Σχεδιασμός Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, (Διδακτορική Διατριβή)*. Αθήνα: Εθνικόν Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- Μεργούπη – Σαβαΐδου, Ε., (2010). *Δημόσιος Λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870 - 1900: Εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και τα περιοδικά (Διδακτορική Διατριβή)*. Αθήνα: Διεπιστημονικό Πρόγραμμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας των Επιστημών και της Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ και ΕΜΠ. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25918?lang=el#page/1/mode/2up>
- Μπάλτα, Ν., Παπαδημητρίου, Δ. (1993). *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπάλτα, Ν. (2005) «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις Ελληνικές εφημερίδες τον 19^ο αιώνα (1830 κ.ε.), *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα 23 – 25 Μαΐου 2002, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Δρούλια Λουκία (επιμ.), Αθήνα.
- Μπασάντης, Δ. (2002). *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18^ο στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπουρνόβα, Ε. (2016). *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900 – 1960, Η δημογραφία*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Τμήμα οικονομικών Επιστημών του ΕΚΠΑ.
- Μπουρνόβα, Ε. & Maurice, G. (2005), Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. *Ιστορικά*, τχ 43, 373 – 396.
- Πατηνιώτης, Μ. (2023). «Ανάγκες». *Πρίσμα* 161, 2.

- Πλουμπίδης, Ν., Δ. (1981). *Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα – Η παραδοσιακή συμπεριφορά απέναντι στους ψυχοπαθείς και τα ψυχιατρικά ιδρύματα του 19ου αιώνα*. (Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Εθνικόν Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/7080?lang=el#page/1/mode/2up>
- Πουλάκου – Ρεμπελάκου, Ε., Τσιάμης, Κ., Παντελεάκος, Γ., Πλουμπίδης, Δ. (2009). Ο ψυχικά άρρωστος ως θέαμα στους Αθηναϊκούς δρόμους. Ιστορικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες από την πρωτεύουσα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρική*, 26 (4) 536 – 543.
- Σκλαβούνης, Γ. (1995). *Ιστορία του Τύπου*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην.
- Τζανάκης, Μ. (2003), *Μετασχηματισμοί της υποκειμενικότητας και καθημερινότητα. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα*. (Διδακτορική Διατριβή). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/31853?lang=el#page/1/mode/2up>
- Τζανάκης, Μ. (2008). *Πέραν του ασύλου. Η κοινοτική ψυχιατρική και το ζήτημα του υποκειμένου*. Αθήνα: Προσχέδιο.
- Φιστέ, Μ. (2014). *Το Δρομοκαΐτειο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής. Ιστορική πορεία του ιδρύματος και διαχρονική εξέλιξη των κύριων νοσογραφικών και ψυχοπαθολογικών εννοιών*. (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα: Εθνικόν Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Ιατρική Σχολή. Ανακτήθηκε από: <https://freader.ekt.gr/eadd/index.php?doc=42679&lang=el>
- Φουκώ, Μ. (2018). *Για τη λαϊκή δικαιοσύνη*. Αθήνα: Έρμα.
- Φουκώ, Μ. (2012). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Φουκώ, Μ. (1987). *Εξουσία, γνώση και ηθική*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Φουκώ, Μ. (1976). *Επιτήρηση και τιμωρία – η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Κέδρος.
- Φουκώ, Μ. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Φουκώ, Μ. (2012). *Η γέννηση της κλινικής*. Αθήνα: Νήσος.
- Φουκώ, Μ. (1964), *Η ιστορία της τρέλας*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Φουκώ, Μ. (2007), *Η ιστορία της τρέλας κατά την κλασσική εποχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης.
- Φουκώ, Μ. (2011). *Ιστορία της σεξουαλικότητας: I. Η βούληση για γνώση, II. Η χρήση των ηδονών, III. Επιμέλεια εαυτού*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Φουκώ, Μ. (2010). *Οι μη κανονικοί*, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Φουκώ, Μ. (2013), *Σκέψεις γύρω από το Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία*. Αθήνα: Futura – Μιχάλης Παπαρούνης.
- Φυτέλη, Μ. (2022), Πειθαρχώντας το «κόκκινο γονίδιο», ο ιατροκοιμημένος λόγος περί κομμουνισμού στην εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα και Ισπανία. Δ. Δημητρόπουλος & Β. Καραμανωλάκης (επιμ), *Μηχανισμοί ελέγχου και πειθάρχηση, 19^{ος} και 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών.
- Χανιώτης, Φ. (1994), *Παθολογία Νοσολογία ΙΙΙ*. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας.

Ξενόγλωσση

- Benedict, A. (1997). *Φαντασιακές Κοινότητες – Σχεδιασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Barlagiannis, C. *L' Etrangere de 1854: etude d' une epidemie de cholera au Piree entre juillet et septembre*.
- Bektas, Y. (2017). *The Crimean War as a technological enterprise*. Tokyo: Institute of Technology Liberal Arts.
- Bergeron, H. (2018). *Πολιτική Κοινωνιολογία της Υγείας*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Berstein, S., Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης 2 – Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Cartright, F.F. (1983). *A social History of Medicine*. USA: Longman.
- Craib, I. (2011). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία, από τον Πάρσον στον Χάμπερμας*. Αθήνα: Τόπος.
- Craib, I. (2012). *Κλασική Κοινωνική Θεωρία – Μία εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμελ*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Jean-Étienne Dominique Esquirol, *Des Maladies Mentales: Considérées sous les Rapports Médical, Hygiénique et Médico-Légal*, τ. 1, Paris: J.-B. Baillière, 1858.
- Engstrom, E. (2003). *Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ewald, F. (2000). *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Fairclough, N. (2006). *Discourse and Social Change*, Cambridge – UK: Polity Press.

- Foucault, M. (1977 – 78). *Security, Territory, Population*. Lectures at the College de France: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. “The politics of health in the 18th century”, in *Foucault Studies*, No18, pp 113 -127.
- German, B. (1995) *The History of Mental Symptoms: Descriptive Psychopathology since the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gijswijt – Hofstra, M., Poter,R.(2001). *Cultures of Neurasthenia – From Beard to the First World War*. Amsterdam – New York: Editions Rodopi.
- Ginzburg, C. (1994) *Το τυρί και τα σκουλήκια: ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E. (1994). *Άσυλα*. Αθήνα: Ευρύαλος.
- Craig M. *Psychological Medicine. A Manual of Mental Diseases for Practitioners and Students*. γ' έκδοση, London: J. Churchill, 191.
- Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Great Britain: Polity Press.
- Hammond, W. *A Treatise on Insanity in its Medical Relations*. New York, 1883.
- Heinch, N. (2014). *Κοινωνιολογία της Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Hobsbaum, E. (1992). *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789 – 1848*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, E. (2012). *Η Εποχή του Κεφαλαίου, 1848 – 1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hobsbawm, E. (2012), *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών - 1875 – 1914*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Koselleck Reinhart, *The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity. The practice of conceptual history. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford - California: Stanford University Press.
- Margotta, R. (2012). *Ιστορία της Ιατρικής*. Αθήνα: Παρισιάνος ΑΕ.
- McInnes, C. (2019). *Παγκόσμια Υγεία και Διεθνείς Σχέσεις*. Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου.
- Micale, M. (1995). *Approaching Hysteria: Disease and its Interpretations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Morel Bénédict - Augustin, (1857) *Traité des Dégénérescences Physiques, Intellectuelles et Morales de l' Éspece Humaine et des Causes qui produisentces Variétés Maladives*, τ. 1, Paris: J.-B. Baillière.

- Nettleton, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*. Αθήνα: Γιώργος Δαρδανός – Τυπωθήτω.
- Oppenheim, J. (1991). *'Shattered Nerves': Doctors, Patients, and Depression in Victorian England*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Pinell, P. «Dégénérescence», στο: Dominique Lecourt, François Delaporte, Patrice Pinell και Christiane Sinding (επιμ.). *Dictionnaire de la Pensée. Médicale*, Paris: Presses Universitaires de France, 2004.
- Roback, A., (1992). *Ιστορία της Ψυχολογίας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Shephard, B. (2000). *A War of Nerves*. London: Jonathan Cape, σ. 8.
- Shorter, E., (2006). *A Historical Dictionary of Psychiatry*. Oxford: Oxford University Press.
- Snowden, M. F. (2021). *Επιδημίες και κοινωνία: από τον μαύρο θάνατο μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Parssinen, T., Kerner, K, (1980). «Development of the disease model of drug addiction in Britain, 1870-1926». *Medical History*, 24.
- Porter, R. (1982), Shutting people up. *Social Studies of Science*, 12.
- Varlik, N. (2017) *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waitzkin, H. (2020). *Ιατρική και Δημόσια Υγεία μπροστά στο τέλος της Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Angelus Novus.
- Zimmel, G. (1903). *The Metropolis and Mental Life*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΙΔΡΥΜΑΤΙΚΑ ΑΠΟΘΕΤΗΡΙΑ

1. «Πλειάς», ψηφιακή Συλλογή ιστορικών Ελληνικών περιοδικών της Βιβλιοθήκης Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών.
2. «Κοσμόπολις», ψηφιακή συλλογή Πανεπιστημίου Πατρών.
3. «Δανηϊλίδς», ψηφιακή συλλογή Πανεπιστημίου Πατρών.
4. «Ολυμπιάς», ιδρυματικό αποθετήριο, ψηφιακή βιβλιοθήκη: «Ηπειρομνήμων», Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
5. «Λήκυθος», Ψηφιακές συλλογές και Ιδρυματικό Αποθετήριο της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κύπρου.
6. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
7. «Ανέμη», Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης.
8. «Ψηφιοθήκη», ψηφιακές συλλογές Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΠΟΙΚΙΛΗΣ ΥΛΗΣ ΠΟΥ ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΘΗΚΑΝ

1. **Πλειάς, ψηφιακή Συλλογή ιστορικών Ελληνικών περιοδικών της Βιβλιοθήκης Κέντρου Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών:**
 - *Αθηναΐς*, Αθήνα, 1876 - 1881
 - *Ακρόπολις Φιλολογική*, Αθήνα, 1888 – 1889.
 - *Απόλλων*, Πειραιά, 1883 – 1892.
 - *Αρμονία*, Αθήνα, 1895 – 1899, 1900 – 1902.
 - *Αττικόν Μουσείον*, Αθήνα, 1883 – 1885, 1890 – 1892.
 - *Δελτίον της Εστίας*, Αθήνα, 1876 – 1892.
 - *Εδέμ*, Κωνσταντινούπολη, 1862.
 - *Εθνικόν Ημερολόγιο Βρεττού*, Παρίσι, 1861 – 1871.
 - *Εστία*, Αθήνα, 1876 – 1895.
 - *Ζακύνθιος Ανθών*, Ζάκυνθος, 1874 – 1875.
 - *Ιλισσός*, Αθήνα, 1868 – 1872.
 - *Κασταλία*, Κωνσταντινούπολη, 1861 – 1862.
 - *Κλειώ*, Λειψία, 1885 – 1895.
 - *Μέλισσα*, Πάτρα, 1886.

- *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις*, Κωνσταντινούπολη – Αθήνα, 1866 – 1897.
 - *Όμηρος*, Σμύρνη, 1877.
 - *Πανδώρα*, Αθήνα, 1850 – 1872.
 - *Παρθενών*, Αθήνα, 1871 – 1873, 1878 – 1880.
 - *Παρνασσός*, Αθήνα, 1877 – 1895.
 - *Φιλολογική Ηχώ*, Κωνσταντινούπολη, 1893 – 1897.
 - *Φοίβος*, Αθήνα, 1882 – 1898.
- 3. Ολυμπιάς Ιδρυματικό Αποθετήριο, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ηπειρομνήμων, Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.**
- *Εσπερος*, Λειψία, 1881 – 1887.
 - *Ο Μέντωρ*, Σμύρνη, 1869 – 1874.
- 4. Κοσμόπολις, ψηφιακή συλλογή Πανεπιστημίου Πατρών.**
- *Ποικίλη Στοά*, Αθήνα, 1881 – 1914.
 - *Χρυσαλλίς*, Αθήνα, 1863 – 1866.
- 5. «Ψηφιοθήκη», ψηφιακές συλλογές Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.**
- *Εβδομάς*, Αθήνα, 1884 - 1892